

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ЛИТВАК ОЛЕГ ОЛЕГОВИЧ

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки,
д.і.н., професор _____ Темірова Н. Р.
« ____ » _____ 2021 р.

**УКРАЇНА У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:
АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

Спеціальність 032 Історія та археологія
Кваліфікаційна (бакалаврська) робота

Науковий керівник:
Темірова Н.Р., професор кафедри
історії України та спеціальних
галузей історичної науки,
д. і. н., професор _____

Оцінка: ____ / ____ / _____

Голова ЕК:

Дровозюк С. І., д.і.н., професор

Литвак О.О. Україна у Першій Світовій війні: антропологічний вимір
 Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Історія та археологія».
 ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця 2021.

У бакалаврській роботі досліджено питання антропологічного виміру України щодо Першої Світової війни. Висвітлено такі аспекти: побут українців на території українських етнічних земель, військовополонені українці в таборах Німеччини та Австро-Угорщини, меморіальна політика України та країн Західної Європи (Великобританія, Франція, Німеччина) щодо Великої Війни. Основним завданням роботи є збір інформації з заданої теми, та аналіз її задля встановлення можливих шляхів досягнення мети: поширення меморіальної політики на всіх її рівнях.

Ключові слова: Україна, Перша світова війна, життя українців, українські військовополонені, меморіальна політика.

65 с., Бібліограф. 46 найм.

Litvak OO Ukraine in the First World War: anthropological dimension
 Specialty 032 "History and Archeology", OP "History and Archeology". Vasyl
 Stus DonNU, Vinnytsia 2021.

The bachelor's thesis examines the issue of the anthropological dimension of Ukraine in relation to the First World War. The following aspects are covered: the construction of Ukrainians on the territory of Ukrainian ethnic lands, Ukrainian prisoners of war in the camps of Germany and Austria-Hungary, the memorial policy of Ukraine and Western Europe (Great Britain, France, Germany) regarding the Great War. The main task of the work is to collect information on the given topics, and to analyze its latest setting of possible ways to achieve the goal: the dissemination of memorial policy at all levels.

Key words: Ukraine, the First World War, life of Ukrainians, Ukrainian military prisoners, memorial policy.

65 pp., Bibliographer. 46 hired.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 РОЗДІЛ 1 ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	9
1.1 Зміни економічних підвалин повсякдення.....	9
1.2 Зміни у становищі різних верств населення України.....	16
РОЗДІЛ 2 ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ УКРАЇНЦІ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ.....	23
2.1 Міжнародні домовленості щодо військовополонених.....	23
2.2 Діяльність СБУ та побут у таборах військовополонених.....	26
РОЗДІЛ 3 МЕМОРІАЛЬНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ ЩОДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ	39
3.1 Досвід увічнення жертв Першої світової війни у Франції, Великої Британії, Німеччини	39
3.2 Вшанування полеглих у світовій війні в період Української національної революції.....	47
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	53
ДОДАТКИ.....	59

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлюється тією обставиною, що Перша світова війна втягнула в свою орбіту 38 країн з населенням понад 1,5 млрд осіб, тобто близько 75% тогочасного населення Землі, принісши безпрецедентні руйнування та людські втрати. Через 100 років по її завершенні воєнні конфлікти у світі не припинилися, через що історичний досвід, і негативний, зокрема залишається актуальним. Це повною мірою стосується сучасної України, яка потерпає від російської агресії. Одним з атрибутів війни є військовополонені, а серед найскладніших є проблема ставлення до них і рівень їх утримання. Українська держава наразі змушена розв'язувати проблему своїх військовополонених, що перебувають у бойовиків так званих «ДНР» та «ЛНР». Отже, явище військовополонених не втрачає своєї актуальності.

Значущість теми пов'язана з необхідністю осмислення таких аспектів Першої Світової війни, як повсякденне життя українців в умовах війни на території етнічних українських земель, становище військовополонених українців за межами українських етнічних земель, тобто в Німеччині та Австро-Угорщині, висвітлення меморіальної політики щодо Великої війни таких передових західноєвропейських країн як Франція, Великобританія та Німеччина, порівняння їхніх практик з меморіальною політикою України в усі хронологічні періоди під час та після війни. Ці три історичні явища в комплексі висвітлюють пріоритетні в українській історичній науці напрями в вивченні Першої Світової війни. Недостатня вивченість цих аспектів і зумовлює їхню актуальність, проте в кожному з них є сильні та слабкі сторони, і ми намагаємося дослідити та зробити висновки саме з слабких, які менш досліджені в історичній науці. Якщо побут українців в Великій війні достатньо вивчений в історичній науці, то питання побуту військовополонених – ні. Така ж сама ситуація з меморіальною політикою, і

ми намагаємося висвітлити такі її аспекти, як застосування на практиці, прикладом виступають західноєвропейські держави.

Стан вивчення проблеми соціально-економічного становища українців на українських етнічних землях висвітлюється в роботах О.Л. Вільшавської, М. Гука, В.Б. Молчанова, Є.Ю. Джумига, Д.М. Чорного [1, 17, 10, 26, 3, 5, 6, 14].

Перша світова війна стала об'єктом дослідження кількох поколінь науковців. Загальний стан вивчення Першої світової війни вже проаналізовано І. Лозинською, М. Зеркаль, Л. Гуцало та іншими у спеціальних історіографічних розвідках. Зокрема дослідники виокремили етапи опрацювання проблеми, акцентуючи особливу увагу на напрацюваннях сучасних українських науковців [17; 3; 8]. Аналіз наявного наукового доробку привів авторів до висновку про перспективність для вивчення окремих аспектів історії бойових операцій, тактики дій військових підрозділів, демографічних процесів, соціального становища цивільного населення, діяльності тилових підрозділів і допоміжних частин, біженства, доброчинної діяльності в роки Першої світової війни. Проте серед переліку пріоритетів відсутня проблематика українських військовополонених, що засвідчує певну прогалину у науковому знанні. Але це не означає повну відсутність інтересу науковців до сюжету.

Помітний внесок у вивчення українських військовополонених зробив І. Срібняк, який у низці публікацій дослідив громадську активність, культурницьку діяльність українських військовополонених [33-38]. Ці аспекти таборового життя українців у Німеччині висвітлені Л. Качмар, Й. Саєвичем [4; 28]. І. Патер показав просвітницьку діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини [13].

Проблематика російських військовополонених доволі активно опрацьована російськими науковцями. Наприклад, осягну монографію підготувала О. Нагорна, яка надала різнобічну характеристику цього явища

[12]. Проте російські автори не виокремлюють українців, залишаючи поза увагою їхню громадську активність.

Меморіальна політика щодо Першої світової війни представлена у працях Г. Денисенка [44, 45, 46]. Проблемі приділено увагу Барбара Корте, доктор філософії Кельнського університету, та Сміт, Арбейт Дуйсбург, Грінберг Аллан, Німеччина [30, 32, 35]. Дані автори вивчали меморіальні практики західноєвропейських держав за останні сто років, тобто в усі хронологічні віхи увічнення пам'яті. Незважаючи на здобутки науковців у вивчення антропологічного виміру Першої світової війни, наразі існує цілий спектр розрізнених досліджень, але відсутнє системне узагальнення.

Метою роботи є дослідження антропологічних вимірів Першої світової війни для України та українців. Для її досягнення необхідно реалізувати такі **завдання**:

- дослідити літературу та джерела з вище вказаних проблем;
- проаналізувати становище українського народу на території етнічних українських земель;
- вивчити проблему становища українських військовополонених в Німеччині та Австро-Угорщини;
- дослідити питання меморіальної політики Франції, Великобританії, Німеччини та України;
- дати рекомендації щодо реалізації меморіальної політики стосовно полеглих у Першій світовій війні.

Об'єктом дослідження виступає Україна та українці в роки Першої світової війни.

Предмет дослідження становить антропологічний вимір Першої світової війни.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1914 – 2010-ті рр. Нижня межа зумовлена початком Першої Світової війни, верхня пов'язана з останніми заходами з увічнення пам'яті полеглих і постраждалих у війні.

Географічні межі дослідження – Україна та держави Західної Європи – Франція, Велика Британія, Німеччина, у межах яких відбувалися військово-політичні події у період Першої світової війни та розгорталась меморіальна політика щодо її жертв

Джерельну базу дослідження становлять документи та матеріали, які доречно об'єднати у групи: дані німецьких архівів, в яких йдеться щодо меморіалів на честь Першої Світової; архіви західноєвропейських волонтерських організацій, які займаються створенням та підтримкою вже існуючий пам'ятників; біографічні спогади німецьких сімей Вартманів та Дофіне; спогади просвітників та волонтерів СВУ, яка були створені під час або в міжвоєнний період; українські архіви та сайти: Діаспоріана, Центральний державний історичний архів України, м.Київ (ЦДІАК України).

У процесі дослідження було застосовано сукупність наукових **методів**. Зокрема методи аналізу та синтезу дозволив запропонованої літератури та джерел, методом порівняння ми проаналізували різні аспекти тих комплексних питань, які висвітлюються в розділах; методами індукції та дедукції ми узагальнили досліджену література та джерела та зробили ряд висновків; завдяки історико-генетичному методі ми окреслили ряд хронологічних етапів меморіальної політики західноєвропейських країн та України.

У процесі дослідження було застосовано сукупність наукових **методів**. Зокрема методи аналізу та синтезу дозволив запропонованої літератури та джерел, методом порівняння ми проаналізували різні аспекти тих комплексних питань, які висвітлюються в розділах; методами індукції та дедукції ми узагальнили досліджену література та джерела та зробили ряд висновків; завдяки історико-генетичному методі ми окреслили ряд хронологічних етапів меморіальної політики західноєвропейських країн та України.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в висвітленні можливих напрямів використання теоретичних та практичних

методів на практиці. В висновках висвітлені конкретні можливі шляхи розв'язання проблеми меморіального увічнення щодо Першої Світової війни в незалежній Україні.

Апробація результатів дослідження відбувалась під час виступів на студентських наукових конференціях, серед яких, зокрема: «Діяльність українських просвітницьких організацій під час Першої Світової війни серед військовополонених українців на прикладі табору Раштат (Німеччина)» (Всеукраїнська наукова конференція «Україна в світовому просторі», Маріуполь, 2019 р.); «Статистика полонених та міжнародне регулювання полонених часів Першої Світової війни» (II Міжнародна наукова конференція «Травневі студії 2020: історія, політологія, міжнародні відносини»); «Меморіальний простір Великої Британії щодо Першої світової війни» (III Міжнародна наукова конференція «Травневі студії 2021»). За результатами дослідження здійснено 3 публікації, з яких одну – «Діяльність українських просвітницьких організацій під час Першої Світової війни серед військовополонених українців на прикладі табору Раштат (Німеччина)» розміщено у «Віснику Студентського наукового товариства ДонНУ» за 2019 рік. Робота на тему «Військовополонені українці в таборах Німеччини та Австро-Угорщини часів Першої світової війни» у 2020 р. брала участь у конкурсі студентських досліджень МОН України, де посіла 3 місце.

Структура бакалаврської роботи зумовлена метою та завданнями дослідження, в її основу покладено проблемно-хронологічний принцип. Робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку джерел і літератури (46 назв), додатків. Загальний обсяг роботи становить 63 сторінки, з яких основний текст займає 52 сторінки.

РОЗДІЛ 1 ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1 Зміни економічних підвалин повсякдення.

Російська імперська пропаганда намагалася переконати населення в тому, що війна буде недовготривалою та переможною, що сприяло збільшенню лав мобілізованих як вияв патріотизму та прагнення перемоги над ворогом. Проте з рядом поразок 1915 року ситуація змінилася, у суспільстві наростали протиріччя. Паралельно з того часу у соціуму окреслилася «звичка» щодо цього глобального збройного конфлікту. Розчарування у швидкій перемозі зумовило масовий ухил військовозобов'язаних від мобілізації. Оголошений воєнний стан та мобілізація військовозобов'язаних імператором Миколою II спочатку сприймалася патріотично, підлітки та чоловіки вважали за честь прославитися на війні. Про це ми можемо дізнатися в одному з фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) [27]. Проте, з часом, людність почала використовувати всі юридичні можливості, для того, щоб уникнути потрапляння в лави солдат [1, с. 57].

Передусім, війна вплинула на споживання та виробництво основних продуктів. Б. Молчанов показав, що щорічний обсяг виробництва чотирьох головних зернових культур – пшениці, жита, ячменю і вівса – перевищував 34 пуди на душу населення. За цим показником Україна знаходилась на чільному місці серед європейських країн-виробників хліба. Крім того, їй належало визначне місце у виробництві цукру, забезпеченні населення продуктами тваринництва, олією, овочами, фруктами тощо» [17, с. 96]. Таким чином, Українські землі займали повідне місце в Європі в плані зернових культур. Ціни на товари першої необхідності в Києві в серпні 1914 р. та в жовтні 1916 р. показано у додатку А. Рис. 1. Згідно з наведеними даними робітник із середньою заробітною платнею у 1914 р. в 20 руб/міс. міг

собі дозволити купити 100 фунтів яловичини, або 66 десятків курячих яєць, чи 4000 фунтів білого хліба. Приблизно сформатована купівельна спроможність середньостатистичного столичного робітника мала такий вигляд:

- 1) 20 фунтів яловичини (9 кг) – 1.8 руб.
- 2) 3 фунти сала (1350 г) – 0,90 руб.
- 3) 4 курей коштували – 2 руб.
- 4) 10 л – 1 руб.
- 5) 2 пуди картоплі (32 кг) – 0,8 руб.
- 6) 30 фунтів (15 кг) чорного хліба – 1.5-2 руб.

Таким чином, майже половина заробітної плати витрачалася на продукти першої необхідності, завдяки яким людина могла виживати. Якщо згадати про те, що більшість робітників в часи війни становили жінки та діти, які працювали більше, а отримували менше, то ми можемо відняти ще кілька рублів від середньої заробітної плати. Ціни ж в 1916 році помітно відрізняються. Додаток А демонструє шалене зростання цін майже на всі види продовольства незалежно від локації. Заробітна платня ж зростала нерівномірно: подекуди на 20-60%, на великих підприємствах на 200-250%, але в середньому на 130-150% [17, с. 94]. Якщо співставити відсоток інфляції ключових продуктів з рівнем збільшення заробітної плати в 1916 р., вирахуємо, що робітниця чи робітник змогли б купити в кілька разів менше продуктів, ніж у довоєнний період чи на початку війни. Світова війна негативно вплинула на аграрний сектор українських земель. Імперія почала викачувати ресурси задля забезпечення фронту та основних регіонів російської держави. Як наслідок, інфляція почала зростати десятками і сотнями відсотків.

Істотно відрізнялась купівельна спроможність села та міста. Міщани витрачали більше ресурсів задля отримання того, що отримували селяни на хуторах. Під час війни землевласники були вимушені розплачуватися з селянами продовольством, хоча на той момент уже досить давно було

встановлено грошовий податок. Таким чином, життя селянина полегшувалося на фоні життя місцевих жителів. Селянин міг дозволити собі відкласти продукти, консервувати їх, обмінювати за бартером. Міські ж жителі були вимушені працювати понад 15 годин на добу, отримувати за це меншу за мінімальну заробітну плату, та ще й купувати продукти за завищеними цінами. Селяни ж, в першу чергу, могли отримувати продукти напряду від своїх землевласників. [1, с. 58].

В окремих регіонах, наприклад на Київщині, діяла система товариств споживчих кооперацій. Ці організації намагалися полегшити життя селян, покращити добробут, завдяки задоволенню продовольчих потреб. Вони намагалися нівелювати інфляцію продуктового ринку, забезпечивши населення мінімальними продуктами для виживання. Іншим методом контролю цін була система так званих такс, тобто впорядкування цін на продукти, загалом, такси контролювали верхню межу цін, намагалися зменшити їх на користь покупців. 30 березня 1917 року в місті Києві головним начальником Київського військового округу був надісланий наказ щодо врегулювання хлібних запасів та введення карткової системи задля поліпшення ситуації з продовольством [33]. Проте, така система використовувалася в містах, так як адміністративний апарат намагався всіляко допомогти міському населенню, якому було важко просто виживати, з зменшенням цін. Але, підприємці та торговці намагалися всіляко обходити дані заборони, порушуючи закон, за що вони потрапляли під різноманітні міські санкції. Б. Молчанов показав, що у Києві харчові продукти були піддані таксуванню 23 січня 1915 р., причому ціни на пшеничне борошно й овес були підвищені на 4%. У Житомирі ще восени 1914 р. була встановлена такса на цукор: за один пуд першого сорту – 6,05 руб., другого сорту – 5,85 руб., цукрового піску – 4,5 руб. за пуд» [17, с. 97].

Певні зрушення відбулись і у вживанні алкогольних напоїв. Робітники на заводах вживали багато чаю, вживали також соки, кваси, узвари, пиво. Якщо з алкогольними напоями, такими як горілка, були складнощі, тому що з

1914 року царська влада вводила заборони на вживання алкогольних напоїв, з часом дозволивши тільки слабоалкогольні вина, то з пивом проблем не було. Воно було широкодоступним та вживалося робітниками низького та середнього достатку. Також люди намагалися обходити заборону горілки, настоювали її на різних травах, таких як звіробій, м'ята, та ін. задля зміни кольору та запаху. З 22 серпня 1914 року алкогольні напої було повністю заборонено в будь-якому вигляді. Ці заходи вплинули не тільки на життя люду, який звик до вживання алкоголю, а й вплинуло на економічну ситуацію, так як алкоголь займав значну частину бюджету. Закривалися винні та пивні лавки, навіть аптеки, в яких продавався спирт. На законодавчому рівні було введено дозвіл на використання спирту тільки в лікарських та промислових цілях, кількість спирту чітко встановлювалася та постійно перевірялася. Хоч економічний вплив був негативний, проте ми знаємо про велику кількість звісток, в яких йдеться щодо того, що велика частина селянського та міського населення перестала вживати алкогольні напої, а ті, хто раніше байдикував – взялися за роботу на благо держави. П'яниці почали працювати на хуторах та відправлялися на фронт. Але, були й ті, хто намагався обійти нове законодавство, вживаючи лікарські засоби та спирти. Через це росла кількість алкогольних отруєнь, влада ніяк не могла вплинути на цю частину населення. Також розвивалася так звана тіньова економіка, алкоголь намагалися збувати незаконно [17, с. 98].

Дещо кращою було ситуація щодо текстильної промисловості та торгівлі. Ціни в 1913 та 1914 роках на різні види сукна майже не відрізнялися, таким чином середньостатистичний українець міг собі дозволити витратити частину заробітної плати на одяг та взуття. Щодо державних службовців: чиновників, військових, поліцейських, пожежників, то всі вони забезпечувалися командуванням необхідним одягом та взуттям. Якщо на селі була кращою ситуація щодо продовольства, то міщанам було легше щодо одягу та взуття, ціни були помірними, і міщанин в середньому витрачав 13-15% свого бюджету на рік. Але ж все-таки ситуація з початком

війни і щодо різних предметів, які створювалися технічно – різнилася, так як велика кількість технічних речей імпортувалася з Німеччини. Таким чином, царська влада була вимушена припиняти торгівлю з ворогом, і намагалася переводити російську промисловість на нові рейки, на яких робітники мусили створювати продукт, який раніше був доступний лише через зовнішню торгову політику [1, с. 59; 17, с. 99].

Під впливом війни з додатковими труднощами стикалися великі міста. Ситуація, яка складалася в Києві впродовж чотирьох років війни, була економічно та соціально гострою, та вимагала від влади рішучих дій, які мали за мету покращення життя місцевих жителів, та усіляку допомогу тилу фронтовим зонам.

З початком війни в Одесі почалася продовольча криза. Одразу ж виросли ціни на продовольчі товари, а товарообіг зазнав значних втрат. В грудні 1914 року почалася продовольча криза, деякі великі фірми спекуляцією погіршували економічну ситуацію, скуповуючи, наприклад, зерно й борошно, і приховували його від населення, задля створення ситуації інфляції цін на хліб. Такими й іншими аферами користувалися великі і малі торгаші, задля особистого збагачення [11, с. 105]. Деякі продукти реквізувалися і відправлялися на фронт, в основному це були продукти першої необхідності – зерно та велика рогата худоба. Ті продукти, які раніше експортувалися в Німеччину та Австрію трішки дешевіли, так як велика їх кількість з легкістю вгамовувала попит на них. Більшість продовольчих продуктів сильно подорожчали в перші місяці війни, всюди зустрічалася тенденція погіршення якості продовольства, доходило до спекуляцій на фальсифікації якості продуктів. Як і всюди, дорожчала алкогольна продукція, чому сприяла заборона на виробництво та продаж сильних алкогольних напоїв. В середньому ціни в Одесі за 1914-1915 роки виросли на 30-35% [11, с.106]. Влада міста намагалася вводити всілякі штрафи, для того щоб зменшити проблему продовольства. В основному штрафування торкалося недобросовісних торгашів, які намагалися приховати товари, для того щоб

пізніше продати їх по завищеним цінам. З листопада 1915 року торговців почала контролювати Одеська військова округа, яка займалася виявленням та покаранням нечесних продавців [11, с. 113].

У Харкові, як і в інших великих містах, з початком війни, коли російські війська захопили Львів та деякі міста та села Галичина та Волині, населення було налаштовано оптимістично, на швидке завершення війни. Проте, після Горлицького прориву в кінці весни 1915 року загальна ситуація погіршилася. До Харкова почала потрапляти величезна кількість біженців, мобілізація проводилася куди жорстокіше, так як були потрібні нова жива сила на всій лінії фронту. Таким чином, з погіршенням стану війни на фронті, з підвищеною мобілізацією чоловічого населення, як в інших містах Імперії, почалася нестача робочих рук. І якщо можна було забезпечити інфраструктуру міста необхідними робочими силами, то наприклад, професійних майстрів, таких як – працівники системи логістики, майстри різних ремесл, та інші висококваліфікованих робітників, не вистачало [26, с. 55].

У Харкові склалася особлива соціально-економічна ситуація. Це проявлялося в ворожнечі деяких пластів населення між собою. Наприклад: біженців та місцевих жителів. Деякі біженці з Варшави та Риги працювали там на заводах, а в Харкові вони отримували виплати від місцевої влади, задля того щоб вони могли існувати за ці кошти. Проте, це не подобалося основній часті населення Харкова, яка була вимушена багато працювати за такі кошти. Деякі з невдоволених, з 1917 року вступали до більшовицьких військових угруповань, та намагалися взяти силою те, що їм не хотіли давати без бою [26, с. 55]. У липні-грудні 1915 року через Харків пройшло до 400 тис. біженців, більшість з яких була не з інтелігенції та еліти, а з найнижчих щаблів населення. Вони займалися незаконними промислами, погіршуючи соціально-економічну ситуацію міста. Серед біженців було багато «професійних злодіїв», тобто тих бандитів, які втікаючи через війну з

західних територій, потрапляли до таких великих міст, як Харків, та продовжували чинити свої безчинства [26, с. 56].

Міське самоврядування було вимушене адаптуватися до нових умов існування, разом з військовополоненими, біженцями – німцями, поляками, латишами. Все це нове населення змінило соціально-економічну та національну систему життя міста. В наступному розділі ми будемо торкатися питання військовополонених українців, зараз же слід згадати про полонених німців та австрійців. 1 квітня 1916 року Київському округу був надісланий наказ, в якому йшлося про використання праці військовополонених на приватних промислових підприємствах. Того ж дня був випущений наказ щодо правил використання військовополонених на цих підприємствах [31, 32].

Прогрес, який Харків здійснив в останні передвоєнні роки, був вимушений використовуватися владою задля покращення економічного життя соціуму. Таким чином, майже половина міського бюджету витрачалася на соціальну допомогу. Влада відкривала продовольчі склади та лавки, хлібопекарні, магазини, які забезпечували населення товарами першої необхідності. В Харкові, як і в інших великих містах, була сильно розвиненою система соціальної допомоги. В першу чергу до списку допомоги потрапляли жінки та діти поранених або загиблих на фронті військовослужбовців [26, с. 57-58].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що соціально-економічне життя населення України з початком Великої Війни змінилося докорінно: змінилася роль жінки в суспільно-політичному житті, погіршився матеріальний стан сільського та міського населення. Діти та жінки були вимушені працювати на важких роботах, і по суті, на них, трималася вся економіка держави в роки війни.

1.2 Зміни у становищі різних верств населення України

Війна суттєво вплинула на життя різних верств населення. З початком війни, робітничий клас зазнав найбільшого тиску. З 9-12 робочих годин на добу час був збільшений до 15 годин, а подекуди й більше. Збільшилась частка жіночої та дитячої праці. Царський уряд 9 березня 1915 р. прийняв закон «Про допущення осіб жіночої статі і малолітніх, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до нічних і підземних робіт на кам'яновугільних копальнях Європейської Росії» [17, с. 93]. Також імператор надав право міністру торгівлі дозвіл на примусові нічні та святкові зміни жінок та малолітнього населення. Таким чином, діти та жінки взяли на себе основну роль робітника та годувальника [17, с. 93].

Доволі виразним індикатором змін в економічному житті виступає заробітна платня. До війни відсоток населення, яке б мало заробітну плату 10-70 тис. руб./рік був неймовірно мізерним. Вищі офіцери, технологи, які займали ключові місця в промисловості заробляли 1-10 тис. руб./рік. Чиновники земств отримували 120-3000 руб/рік. Щодо звичайного фабричного чи заводського українського робітника, то ситуація була такою: на 1913 рік заробітна плата становила 241 руб./рік. Для прикладу: пожежники отримували від 15 до 25 руб/міс. Цікавою була ситуація щодо працівників сфери освіти: Грошове утримання вчителів і викладачів університетів та інститутів також мало значну диференціацію й становило від 360 до 3400 руб. на рік і залежало від освіти, посади та стажу роботи [17, с. 94]. Таким чином, можна зробити висновок, що основна частка населення отримувала середню заробітну плату, стан робітника чи чиновника більше залежав від установи чи промислу, в якому він працював. Тобто найбільший вплив на людей здійснювали умови праці [17, с. 94].

З початком війни істотно змінилася роль жінки у суспільстві та суспільному виробництві, адже вони вимушено перейняли на себе роль чоловіків. Жінки мусили працювати та займати ключові посади в тилу, для того щоб забезпечити себе та свої сім'ї, цим самим вони тримали на собі

економіку. З початком великих битв зароджується новий важливий аспект – поранені, за якими наглядали жінки. Вони займались облаштуванням лазаретів та підтримкою поранених. Як повідомляє Вільшавська, міста організовували трудову допомогу для дружин запасних. Київська міська Дума 1915 р. витратила на трудову допомогу 21760 р. Трудова комісія надавала дружинам запасних роботу з пошиття білизни, шинелей та інших казенних речей вдома. За два роки Трудовою комісією було здано 1 576 616 шт. речей на суму 2 114 589 руб. У липні 1917 р. в Києві роботою було забезпечено 1011 дружин запасних. А з 1916 року жінки офіційно допускалися на більшість колишніх чоловічих робітничих посад [1, с. 59].

Становище жінки-робітниці було важким. Вони працювали понад 12 годин на добу за меншу платню, ніж у чоловіків за ту ж саму роботу. Хоч і видавалися декрети щодо захисту прав працюючих жінок, проте, на практиці, їх не дотримувалися. Соціально-економічне становище жінки в роки війни сильно погіршилося. Про це говорить статистика збільшення кількості жінок, які займалися проституцією. В містах було багато військових, тому жінки, які займалися або стали займатися цією професією мусили забезпечувати себе у будь-які можливі способи [4, с. 55].

Жінки активно долучались до добродійних організацій. На початку Першої світової війни в українських губерніях діяло 12 общин сестер милосердя, підвідомчих РТЧХ. На 1915 р. у них нараховувалось 1979 жінок. Жінки шляхетного роду робили великі пожертви та створювали цілі організації, бідніші – забезпечували ці та інші благодійні організації робочими руками. Жінки різних соціальних та економічних верств об'єднувалися задля допомоги в боротьбі проти ворога, всіляко доводячи свою значущість і користь.

Цікавим є питання «моди» в роки війни. В першу чергу від розкішного одягу відмовлялися привілейовані особи, за ними ухвалили цю тенденцію й інші соціальні групи. «Модним» стало відкинути так звану моду, відмовитися від багатства та на користь ефективності. Убрання жінок ставало більше

схожим на чоловіче, війна закликала до змін. Жінки на чоловічий манер стали палити сигари, ставали більше схожими на чоловіків [1, с. 67; 4, с. 56].

Потрібно зазначити, що Перша Світова війна вплинула на зміну соціальної та економічної ролі жінки, видозмінила уставлені патріархальні рамки та надала їй більше простору для реалізації своїх можливостей.

До середньої заробітної плати в 20 руб/міс. також слід додати витрати на житло. Знову ж таки, державних службовців і військових це питання не торкалося, оскільки вони отримували житло від царської влади. Проте життя звичайних робітників ставало складнішим. Так, за даними Г. Наумова, щорічні витрати робітника на оренду житла становили приблизно 20–30% його бюджету» [17, с. 99]. Проте з початком війни питання житло стало ще болючішим.

Значна частина будинків займалися великою кількістю військових, яким було потрібно десь дислокуватися. Офіцери нижчих та високих рангів отримували реквізоване житло задля свого забезпечення. Створювалося багато фондів, установ, комітетів, яким теж була потрібна житлова та «офісна» площа. Велику кількість місця займали лазарети, і з затягуванням війни їх ставало дедалі більше, кількість полонених росла, і їх потрібно було десь розміщувати та лікувати. Влада встановлювала такси також на оренду житла, що полегшувало фінансове положення люду. Проте страждали і ті, хто здавали житло в оренду. Велика частина біженців не сплачували оренду вчасно, або взагалі не платили по рахунках, через брак коштів. В перешкоджанні цьому була створена система відшкодування орендодавцям тих коштів, які не були сплачені орендарями [1, с. 59]. Якщо проблему з житлом можна було вирішити, то проблему з комунальними послугами, система яких було слаборозвиненою, не вирішиш. Таким чином, в останні роки перед війною та на початку війни на житло спрямовувалося 30% прибутків, на одяг, взуття, медицину та транспорт 15-20%, решта витрачалося на продукти, ціни на які росли з кожним днем.

Далі ми поглянемо та проаналізуємо соціально-економічне та політичне життя таких великих міст як Київ, Одеса та Харків. Першим ділом, українські землі були поділені на губернії, управляти якими зобов'язали чиновників високих рангів на посаді генерал-губернатора. В другій половині липня 1914 року командувач військами Київського округу видав указ про заборону на підвищення цін на продовольство вище встановленої владою норми [15, с. 25]. Далі новообрана влада міста проводила пленарні засідання, на яких вирішувалися зовнішні та внутрішні питання. До зовнішніх віднесли питання допомоги фронту всілякими можливими способами, а саме: утворення мобільних санітарних груп, які були повинні направлятися на фронт. За міські гроші утримувалися місцеві шпиталі та поранені в них. Обговорювалося питання фінансування блоку Товариства Червоного Хреста, облаштування загону сестер милосердя, який би мав вирушити на передову. В документах з фондів ЦДІАКу ми можемо бачити накази про передачу Київського Політехнічного інституту та Києво-Могилянського монастиря під облаштування шпиталів. В цьому ж фонді ми можемо спостерігати список шпиталів, лазаретів та патронатів Червоного Хреста в Києві. В сумі в документі вказано 55 вищеперерахованих одиниць [28, 29, 30]. Висувалося питання забезпечення місцевих держслужбовців різними пільговими виплатами для їх підтримки в часи війни. Були введені в силу укази щодо допомоги сім'ям померлих або поранених військовослужбовців, які не могли забезпечувати себе продовольством та житлом. Їм надавалися пільги та робітничі будинки на час війни. Діти, які втратили батька на війні, або не могли бути забезпеченими матір'ю, віддавалися до міських дитячих садків, де вони повністю забезпечувалися продуктами, одягом та житлом [15, с. 25].

Вирішувалися питання і щодо заборони набирати до всі закладів освіти, а саме: училищ, шкіл, садочків, ВНЗ німецьких і австрійських підданих. Даний наказ був виданий Радою міністрів в 1914 році, і був узятий Київською владою на озброєння. Також це стосувалося різного роду приватних, громадських та урядових організацій, наукових, просвітницьких,

благодійних та іншого роду товариств. До заборони додавали також угорських та турецьких підданих [2, с. 153-154; 15, с. 26].

Погіршувався загальний стан здоров'я через збільшення кількості лазаретів та біженців з прифронтових територій. Розповсюджувалися різного виду хвороби, місто переживало епохи епідемій. Київський міський голова намагався покращити ситуацію, ним було видано кілька указів, в яких йшлося щодо виділенні частини бюджету задля запобігання розповсюдженню інфекційних захворювань, забезпечувалося лікування інфекційних хворих [1, с. 60; 4, с. 26].

Місто Київ використовувалося як складове приміщення для імперських урядовців, ресурсів з Волині та Галичини, біженців. Хоч і влада намагалася пускати потяги через місто транзитом без зупинок, проте велика кількість людей та ресурсів залишалася в місті, тим самим погіршуючи логістичну систему та інфраструктуру. Навантаження влада намагалася нівелювати за рахунок приміських територій, до яких відправляла потяги з ресурсами. Також здійснювалися заходи по заспокоєнню громадян, це було пов'язано з збільшенням паніки в середині міста серед поранених фронтовиків, біженців, жінок з дітьми, які не могли забезпечувати себе без допомоги міської влади. Велика кількість різнопланових організацій зменшувала кількість вільного місця всередині міста. Таким чином, влада намагалася позбуватися проблеми з перенаселенням, відправляючи організації, навчальні заклади та біженців углиб імперії. Проте, вищеперераховані проблеми існували весь період війни, аж до її трагічного завершення [15, с. 27].

Важким було становище освіти. Місцеві київські учителі, викладачі та вихователі фактично працювали безоплатно, як волонтери. Деякі з них навіть направлялися до прифронтових західних територій. Працівники освіти займалися виучуванням дітей загиблих військовослужбовців, біженців та дітей з малозабезпечених сімей. Мало того, що вони займалися цим безкоштовно, вони ще й встигали займатися благодійністю в позакласний час. Вони займалися збором коштів задля покупки товарів першої

необхідності і поширювали їх серед киян, які не отримували ніяких прибутків, та існували лише за рахунок держави та благодійних організацій. Влада міста Києва намагалася розповсюдити зацікавленість в волонтерському пожертвуванні на приватні підприємства. Таким чином, в деякі місяці заводські пожертви становили від 2% до 7% від загального доходу підприємства [1, с. 61; 15, с. 28] На ці кошти куплялися товари першої необхідності та подарунки, які відправлялися на фронт. Навіть не дивлячись на неймовірно скрутне становище київського соціуму, все-таки вони не забували про своїх фронтових захисників, і намагалися усіляко допомогти їм.

Важливо торкнутися деякі негативні сторони міського життя в часи війни. Поряд із спекулянтами, чорного ринку та п'яниць у містах наростала проблема тилових офіцерів середніх та вищих чинів, які знаходилися в місті зловживали своїм військовим становищем. Хоча були заборонені будь-які контакти з сестрами милосердя з Червоного Хреста, офіцери намагалися встановлювати близький контакт з ними, розважатися за рахунок бюджету, використовувати казенні автомобілі, відвідуючи різні розважальні заходи та зловживаючи заборонними алкогольними напоями. Боротьбу з розпустою намагалися врегулювати на державному рівні, проте в жодного з урядовців нічого не вийшло. Офіцери тилових комітетів, установ та управлінь не бажали коритися владі в даних питаннях, та всіляко ухилялися від потрапляння на фронт. З подальшими місяцями та роками війни ця ситуація погіршувалася, від фронтової мобілізації солдати та офіцери намагалися відвертатися будь-якими способами. Намагаючись покращити своє економічне становище, офіцери займалися незаконним продажем казенного одягу та зброї. Влада намагалася вишукувати та карати злочинців за допомогою польових суддів [15, с. 28].

Таким чином, початок світової війни українські землі як ніякі інші землі переживали всю повноту тягара на собі. Зміна соціального життя, що вела за собою зміну, наприклад, ролі жінки, яка мусила прийняти на себе тягар економічного забезпечення. Зростаюча інфляція болюче вплинула на

населення. Незмога в швидкі терміни забезпечити населення та фронт необхідними ресурсами через слабку логістичну систему, вводила населення в смуту. У цей час поширення здобула доброчинність, до якої залучалися різні верстви населення. Біженці, які потрапляли в українські села та міста з західних територій, забезпечувалися за рахунок місцевого бюджету, що говорить про сильну позицію тогочасної влади, та намагання покращення загальної політичної та соціально-економічної ситуації в державі.

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ УКРАЇНЦІ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ

2.1 Міжнародні домовленості щодо військовополонених

Першочергово слід торкнутися питання міжнародного врегулювання такого явища як військовополонені. Якщо в епоху Середньовіччя і Нового Часу це питання було другорядним, то в починаючи з другої половини XIX століття це питання стає одним із найболючіших.

Всі друга половина XIX століття знаменується переходом від локальних та дрібних війн до широкомасштабних. І тоді ж постала проблема масового потрапляння в полон. Батальйони полки і навіть частини дивізій повним особовим складом потрапляли в полон. Це примушувало всіх учасників тої чи іншої війни вирішувати це питання з політичної точки зору. І рішення було знайдено: в 1907 році в Гаазі було прийнято положення щодо «військовополонених» [12]. Вперше в історії було оформлено і окреслено їхній статус, їхні права та обов'язки. Вперше окреслювалися умови проживання військовополонених: умови забезпечення житлом, продовольством, роботою. В умови входив пункт, який змушував країну, в полон до якої потрапляли солдати, забезпечувати їх за власний кошт. Також були окреслені умови повернення військовополонених на Батьківщину – одразу після закінчення війни. Військовополонені також могли отримувати заробітну платню, за виконану ними роботу впродовж перебування в полоні. Велика кількість статей стосувалася забезпечення полонених в рангах офіцерів. А саме: офіцери не використовувалися задля здійснення примусових робіт, вони могли вільно пересуватися тим містом, в якому дислокувався табір. Дозвіл на прогулянки офіцери давали усно, тобто вони навіть не були зобов'язані давати якихось письмових угод. Проте, в разі порушення усної клятви, або проведення диверсійної політики – судилися органами влади та позбавлялися привілеїв [12].

Далі слід пригадати Женевську конвенцію (Швейцарія), яка вперше була підписана в 1864 році, і на її основі в 1906 році була створена Друга Женевська конвенція, яка складалася уже з 33 статей [12]. Конвенція 1906 року торкалася тих питань, які були упущені, вона доповнювала ряд важливих положень. В доповненій Конвенції вирішувалося питання поранених солдат, які залишалися державою та потрапляли в полон. За ними повинні були закріплюватися медичний персонал та матеріальні засоби. Також військовополонені оголошувалися полоненими солдатами тих чи інших країн, раніше ж їх рахували нейтральними особами. Тобто, закріплювався їх юридичний статус. На противагу цьому – священники, медичний персонал, персонал громадських установ вважався нейтральними особами за новими умовами Конвенції. Головною статтею була згадка про те, що тепер країна-переможниця вимушена оглядати поле бою в пошуку поранених солдат, яких вони повинні забезпечувати, або здорових солдат, які мусять потрапити в полон. Країна, яка бере участь в підписі Конвенції, зобов'язується захищати поранених та полонених від знущань та мародерства зі сторони своїх солдат та офіцерів. Місцеві жителі та організації, на яких нависав тягар забезпечення поранених та полонених, звільняються від цих обов'язків, та можуть допомагати за власним бажанням на правах волонтерів. Важливою статтею Конвенції являється зобов'язання ведення всіма сторонами-учасниками війни підрахунку полонених, вбитих та поранених супротивної сторони, турботи про їх особисті речі та коштовності. Хоча підписання обох Конвенцій і являється позитивним фактором, на практиці ж, з початком Першої Світової війни постав ряд питань, які не являлося можливим вирішити, а саме:

- 1) Велика кількість полонених, що призвело до колапсу в питанні їх дислокації та матеріального забезпечення.
- 2) Немоżliвість дотримання встановлених норм державами, які підписували згадані Конвенції.
- 3) Нехтування полоненими та залучення їх до виснажливих робіт.

Таким чином, держави-учасниці війни не мали змоги та не хотіли дотримуватися тих правових норм, на які самі ж погодилися. Великий ріст кількості полонених не давав змоги вчасно дислокувати їх, перші табори військовополонених створювалися на відкритому повітрі, і деякі з полонених, жили без даху над головою з початку осені 1917 року аж до кінця грудня цього ж року. Порушення всіма сторонами правил та обов'язків поведінки з полоненими призвели до того, що кожна держава ставилася до них так, як сама того забажає [12].

З початком Першої Світової війни постав ряд нових викликів, про які домовлялися між собою сторони-учасниці війни. Перше стосувалося обміну полоненими інвалідами та полоненими лікарями: Російська влада не хотіла вирішувати питання обміну сторонами інвалідів та лікарів, таким чином ці процеси були затримані. Так як положення німецьких та австро-угорських полонених в російських таборах було гіршим, ніж в таборах Німеччини та Австро-Угорщини, керівництво останніх держав погіршувало становище російських полонених в своїх таборах, задля тиску на Російську Імперію. Одразу з початком війни німецька табірна влада ділила полонених за етнічним принципом. Це здійснювалося з розрахунком на те, що такі етноси як поляки, українці, грузини та інші по поверненню на свої етнічні землі будуть боротися за незалежність своїх новоутворених державних утворень, чим послаблять Російську Імперію, тим самим допоможуть Німеччині в війні, стануть її союзниками. Можна зробити висновок, що дана політика Німеччини призвела до позитивних результатів. З військовополонених українців був зібраний полк синьожупанників, які брали участь в Першій Світовій війні. Також була утворена Українська Держава гетьмана Скоропадського, який виступав як союзник Німеччини, і військовополонені українці з Німеччини та Австро-Угорщини брали участь в бойових діях проти Російської Імперії. Таким чином, загальний висновок підрозділу щодо юридичного становища військовополонених такий: полонені, які на папері мусили отримати одне ставлення та забезпечення, його не отримали, так як

країни, які утримували полонених своїх ворогів не планували, не мали змоги та не хотіли виділяти потрібні кошти на їх утримання.

2.2 Діяльність СВУ та побут у таборах військовополонених

В першу чергу слід звернути увагу на те, що кількість таборів військовополонених в Німеччині та Австро-Угорщині досягала кількох десятків. Діяльність ж Союзу Визволення України проводилася в кількох таборах, тому ми можемо судити лише про ті табори, про яких ми маємо інформацію. Ті ж, про яких інформації ми не маємо, робити висновки ми не можемо, а таких таборів – більшість. Тобто, ми звісно не можемо заперечувати те, що стан полонених в таборах, описаних СВУ, відрізнявся від стану полонених в інших таборах, навіть в тих, які також були поділені за етнічно-територіальним принципом [3, с. 50].

Далі ми поговоримо про саму сутність СВУ. Ця організація була створена в Львові 4 серпня 1914 року. Вона представляла національні, політичні та економічні інтереси етнічних українців в межах Російської Імперії та навіть за її межами. Заснована політичними емігрантами з Наддніпрянської та Західної України. До складу Президії СВУ увійшли Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Маркіян Меленевський (Іван Гілька, Басок), Олександр Скоропис-Йолтуховський, Дмитро Донцов [19, с. 9]. З початком Першої Світової війни організація виїхала до Відня. Там вона почала співпрацю з владою Німеччини та Австро-Угорщини. Таким чином, в найкоротші терміни між СВУ та владою держав четверного союзу були досягнуті домовленості, згідно яких українська просвітницька організація СВУ отримувала право на проведення проукраїнської просвітницької діяльності в таборах військовополонених. Німеччина та Австро-Угорщина розуміли, що аналогічні організації допоможуть підняти дух пригнічених Російською Імперією етносів задля допомоги четверному союзу в боротьбі проти російської царської влади в її регіонах [11, с. 568]. В 1915 році була

досягнута домовленість щодо об'єднання за етнічним та територіальним принципом українців, які мусили відправлятися до конкретних таборів, в яких об'єднувалися українці. В Німеччині таким табором був Раштат, в Австро-Угорщині таким табором був Фрайштадт. Працівники СВУ домоглися покращення матеріальних умов перебування українців в таборах. Це торкалося питання просвітницької роботи, створення благодійних та громадських організацій серед полонених, покращення житлових та продовольчих умов [11, с. 568-569].

В жовтні 1914 року президія Союзу Визволення України в повному складі оголосила свою політичну декларацію, яка складалася з 5 пунктів, далі цитата:

- «1. Відокремлення України від Росії та уневажнення Переяславського трактату з 1654 р. безправно порушеного московськими царями.
2. Створення Самостійної Української Держави в етнографічно-територіальних межах соборних земель українського народу.
3. Державно-політичною формою управління в Україні має бути конституційна монархія з демократичним внутрішнім устроєм.
4. Переведення реформ: земельних, станових, політично-правних, та інших має остаточно вирішити Українських Національний Конгрес України в Києві.
5. У своїй державно-творчій та національно-визвольній політиці зорієнтуватися на військовий союз із державами центральної Європи – Німеччиною та Австро-Угорщиною» [20, с. 14].

З вищеперерахованих пунктів ми можемо зробити цікаві висновки щодо зовнішньо та внутрішньо політичних поглядів СВУ. По-перше, вони спростовувалися «союз» між Військом Запорозьким та Московською державою в 1654 році, так як ці домовленості були неодноразово зражені московськими царями, які заключали угоди з Річчю Посполитою та Османською Імперією. Також проголошувалася чітка позиція щодо теперішньої політики – союз з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Це

логічний вибір, так як дані держави територіально та політично знаходилися ближче західноєвропейських країн блоку Антанти. До того ж, Російська Імперія, яка також була в союзі Антанти, рахувалася СВУ ворогом України. Таким чином, основні аспекти зовнішньої політики полягали в розриві українсько-російських відносин, та створенню німецько-австро-українського блоку. Важливими пунктами є згадки щодо внутрішньої політики – конституційна монархія з демократичним устроєм. Цей варіант суспільно-політичного устрою схожий до того, яким послуговувалася держава Хмельницького – Військо Запорозьке.

Далі слід сказати про відділи СВУ в таборах. «Просвітні відділи» були організовані в таборах: Фрайштадт (Австрія), Раштат, Зальцвелдель та Вецляр (Німеччина). До складу просвітнього відділу в Фрайштадті входили: скульптор Михайло Гаврилко, артист-маляр Микола Голубець, Осип Безпалко, доктор Василь Сімович, доктор Роман Домбчевський, доктор Осип Охримович, письменник Василь Пачовський, композитор Євген Турула, доктор Володимир Левицький, доктор Микола Чайковський, доктор-академік Степан Смаль-Стоцький, посол до парламенту у Відні – Яцко Остапчук та Омелян Гнідий [20, с. 115]. З професій вищеперерахованих осіб, ми можемо зробити висновок, що це були освічені та інтелігентні просвітники, які передавали свої знання рядовому українському обивателю-полоненому. Робили вони це безкоштовно, платою була віра та надія на незалежну Україну.

Далі ми торкнемося питання внутрішнього становища в таборах. Так звані «чорносотенці» намагалися погіршити суспільні настрої серед полонених. Були заклики щодо того, що українці зраджують царську Росію та по поверненню додому будуть страчені. Тому СВУ потрібно було обирати риторику та проводити просвітницьку політику ненав'язливо. Вони намагалися показати полоненим, що волонтерам можна довіряти [11, с. 565].

В статуті СВУ оголошувалося про незалежні та соборні засади Української суверенної держави. Засуджувалися зазіхання країн-сусідів на

незалежність України. Всі ті, хто будь-яким чином намагалися негативно вплинути на етнічні українські землі чи то в складі Австро-Угорщини чи то Росії, оголошувалися ворогами України. Політика СВУ також була направлена на міжнародні організації та в посольства різних держав світу. Вони вимагали визнання України як незалежної та суверенної держави, вимагали втручання в внутрішню політику Російської Імперії задля допомоги Україні [11, с. 566].

Далі ми поглянемо на детальну роботу СВУ в таборах військовополонених в Німеччині та Австро-Угорщині. В наступній роботі, яка була видана в Нью-Йорку з 1979 році, ми можемо дізнатися про спогади просвітників організації СВУ, які проводили просвітницьку діяльність в 1914-1918 роках [20, с. 7-15]. По-перше ми поговоримо про освіченого різбара з Полтавщини, а саме Гаврилка Михайла (1882-1920). Він вчився в художніх академіях Петербургу, Кракова та Парижа. В полон він потрапив осінню 1914 року. До табору Фрайштадт він потрапив 15 листопада 1914 року. З його слів ми можемо судити про політичні настрої в середині таборів. Осінню 1914 року табори не ділилися за етнічно-територіальним принципом, всі полонені проживали в загальних бараках. Перше, з цим зіткнувся просвітник, була реакція на його персону «москалів» та «чорносотенців». Коли виступали просвітники, ці персони намагалися галасувати, перебивати, підбурювати полонених українців щоб вони не слухали цієї «єресі». Потім росіяни почали поширювати погрози, в яких йшлося щодо того, що всі, хто будуть розмовляти з просвітниками і читати їхні книжки – будуть повішані по поверненню в Росію. Проте, всі ці погрози дуже швидко припинилися. Українці були об'єднані Гаврилком, і він почав проводити просвітницьку діяльність між ними. В грудні 1914 року до табору направили Миколу Голубця та Василя Сімовича. Останній домовився про те, щоб в таборі було відкрито бібліотеку [20, с. 7-8]. Вже в лютому 1915 року Гаврилко був відправлений в Угорщину до табору Дунасардагель, а потім був повернутий до табору Фрайштадт. Уже в 1915 році Гаврилко пише про те, що опозиційні

настрої російських офіцерів зазнали все більшого розмаху. Просвітники більше не могли прямо говорити про ті засади, які були проголошені СБУ. Полонені не сприймали слова про незалежну та соборну України, і вони ставилися до волонтерів прискіпливо та вороже. Таким чином, просвітники були змушені обминати теми незалежності, що так палко не сприймалися полоненими [20, с. 8]. Також, в грудні 1915 року Гаврилко створив «Гурток Союзу Визволення України», який функціонував впродовж 1915-1917 років.

Таким чином, М. Голубець займався викладанням «загального читання», а Гаврилко викладав Історію України за Аркасом. До квітня 1915 року заняття Сімовича, Голубця і Гаврилка суміжно відвідували до 1 000 військовополонених. Чорносотенці час від часу займалися різного роду витівками, намагаючись підірвати авторитет волонтерів СБУ. Кілька разів майже за 12 перших місяців просвітницької діяльності волонтери їздили в відрядження до Відня. Там вони домовлялися щодо політики, яку вони мусять здійснювати від імені «Союзу Визволення України». Основна проблема полягала в протистоянні пропаганди чорносотенців стосовно України. В Відні обговорювалися можливі шляхи вирішення цих проблем, проте на практиці запропоновані владою СБУ варіанти просто не можна було задіяти в житті. Тому, доводилося обходити пропаганду царських солдат і офіцерів ненав'язаними розмовами про літературу, культуру та інші аспекти звичного життя [20, с. 9-10].

Далі ми будемо говорити про соратника Гаврилка – Миколу Голубця (1891-1942 р.), мистецтвознавця, письменника, журналіста і громадського діяча. До табору просвітник потрапив з Відня в середині грудня 1914 року. Як було зазначено раніше, в першу чергу волонтер зайнявся читанням творів Т. Шевченка, Глібова і Руданського. Також Голубець проводив дискусії на тему Першої Світової війни. Він торкався питання передумов, причин та характерних особливостей найбільшого на той час збройного конфлікту. Пізніше австрійська влада дозволила збудувати читальний барак (бібліотеку), в якому проводилися загальні читання. Голубець також займався

викладанням деяких епох з історії України, вони обговорювалися полоненими та просвітниками. Згодом був збудований барак, в якому проводили заняття з музики [20, с. 10].

Окрім читання М. Голубець займався мистецтвом. За весь час перебування в таборі митець намалював близько 40 портретів. Всі вони стосувалися різних історичних моментів в історії України: князі, гетьмани та театральні декорації. Окрім портретів волонтер займався витвором церковного іконостасу. Далі ми хотіли б звернути увагу на цікавий вислів М. Голубця: «Полонені думають, що зоря російської імперії не згасне, що побідна Росія на реформи не піде й тому кожен ховається в свою шкаралупу, з якої виліз і, коли не бере участі в агітації проти нас, то мовчить.» [20, с. 11]. Ці слова були нанесені ним в свій щоденник в травні 1915 року. За два роки до лютневої революції в Росії інтелігентна людина – журналіст та митець уже розумів що доба Російської Імперії скоро закінчиться. До того й ще він торкається іншого важливого питання, а саме того, що проросійські офіцери та солдати, чорносотенці, не розуміли того, що Росії скоро не стане, з їхніх вуст лунали гасла про зраду царя та страту зрадників. Таким чином, слова митця були пророцтвом.

Далі варто звернути увагу на отця Даниленко Константина (1890- 1967 р.), харків'янин, агроном, священнослужитель. До табору волонтер попав також в половині грудні 1914 року. Туди він був направлений як просвітник від СБУ. В таборі він взяв на себе командування волонтерами СБУ. Знову ж, Даниленко звертає увагу на те, що між полоненими водилися негативні чутки щодо просвітників від СБУ. Розповсюдженням цих чуток займалися російські підпрапорщики й офіцери, які були «старшими» по бараках. Волонтер в своїй спогадах згадує про розмову з комендантом табору полковником Льонгардтом. Останній намагався використати просвітників задля пропаганди як серед українських військовополонених, так і серед російських. Полковник хотів, щоб Даниленко переконував російських полонених солдат і офіцерів в тому, що коли Німеччина та Австро-Угорщина

захопить українські етнічні землі, російські полонені стануть підданими незалежної України. Скоріш за все, цим полковник хотів приборкати чутки та диверсії росіян проти просвітників та керуючої влади табору. Проте, Даниленко пише, що він відмовився від такого завдання, так як воно «суперечить думкам СВУ». Відмова від розпоряджень австрійського полковника була зумовлена й тим, що полонені українці говорили просвітникам про погане забезпечення, а саме «про погану їду, на ріпу, від якої люди хворіли, тощо» [20, с. 13-14].

20 серпня 1915 року «Гурток СВУ» скликав таборян на організаційні збори. На них точилися дискусії щодо створення організації всередині вже існуючого гуртка. Товариство мало назву «Суспільно-Просвітній Гурток». До нього одразу вступило 75 осіб, а до Ради було вибрано: Орищенко (учитель) – голова гуртка, Іван Лазько – заступник, Федір Шевченко – секретар, всі інші – члени гуртка. Праця гуртка поділялася на чіткі секції: просвітна, артистична, видавнича та соціально-політична. До кожної секції сходили її члени та очільники. Головною метою «С.П.Г» було проголошено: «ширити національну свідомість між полоненими українцями задля докладного пізнання Рідного Краю в минулому й сучасному та виховувати полонених на національно-зрілих громадян України». За перший рік роботи «С.П.Г» було досягнуто ряду цілей: створені освітні курси, були організовані видавництво часописів та книжок, був створений театр, бібліотека та музичний відділ. Також відділом «С.П.Г» було проведено 3 «розвідувальних подорожі». Перша розвідувальна подорож відбулася по таборах військовополонених з листопада 1914 р. по травень 1915 р. Друга подорож відбулася за таємною інструкцією СВУ з Відня з 27 березня по 15 квітня 1916 року. Третя подорож відбулася з 12 серпня 1916 по 1 січня 1917 року. В цих «подорожах» просвітники займалися вербуванням українських військовополонених за згодою німецької та австрійської влади. В першу чергу слід зазначити, що всі просвітники згадують ряд однакових проблем, а саме:

1). Під час виступів українських волонтерів лунали ганебні лозунги та викрики, росіяни кидали каміння в інших полонених солдат та в самих просвітників.

2). Російські царські солдати та офіцери звинувачували українських солдат та просвітників в шпигунстві, зраді царю, тощо.

Проте, ці прикрі епізоди ніяк не вплинули на українців, які становили малу частку серед «великоросійських» військовополонених. Українці з охотою зустріли слова просвітників. За три місяці до Фрайштадту прибуло до 20 тисяч українців. Ці тисячі українців і створили так звану «Фрайштадську Республіку» всередині табору. Далі ми розглянемо саме її.

Організаційна схема, яка складалася з поодиноких товариств, волонтерських організацій, громадських організацій, виданні статутів, «доповнюючих регулямінів» по своїй суті створила так звану Фрайштадську Республіку. 12 січня 1917 року було скликано «Всенародню Народню раду», на якій було затверджено ідеологічно-політичну платформу СВУ, та створено «Українську Головну Раду» (на основі «Української Громади»). До неї входили: голови, секретарі, два заступники, писар, скарбник і делегат «Просвітнього Відділу» СВУ. Пленум складався з 42 осіб [20, с. 19].

Тепер нам слід звернути увагу на кілька подій та явищ, які сталися впродовж останніх років існування табору Фрайштадт. З 1917 року в таборі було вже більше ніж 20 тисяч українців. Після лютневої революції в Росії табором був виданий наступний маніфест: «ВІДОЗВА ДО ТИМЧАСОВОГО, РЕВОЛЮЦІЙНОГО, РОСІЙСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА». Маніфест був оголошений на загальних зборах в таборі Фрайштадт. Ми хотіли б виділити основні аспекти:

1). Військовополонені вирішили, що Україна і Росія мають розвиватися спільно, демократично. Українці повертаються до «ОСНОВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ТРАКТАТУ 1654 РОКУ, безправно порушеного московськими царями».

2). Висувається ряд вимог: повернення українському селянству земель, які були розкрадені царською владою.

3). Етноси в складі Російської демократичної держави мають на рівних правах відряджати своїх делегатів-депутатів до Російського Парламенту.

Ці слова були промовлені доктором Йос. Охримовичем на народному віче, в якому брали участь до 2 тисяч полонених українців табору Фрайштадт. Виступаючи не визнавали «соціалістичні гасла», та виступали проти ідеології комуністів, яка в ті роки так бурно набирала обертів. Слід процитувати наступні важливі слова: «Щоб наша держава була сильною, нам треба створити свою сильну й міцну українську армію. Тільки вона одна зможе захистити нашу молоду державу. Мусимо полюбити свою армію, бо вона є підставою нашої державності, бо сила вирішує все» [20, с. 20-25]. Слова, які були промовлені в таборі військовополонених українців більш як сто років тому є актуальними й для незалежної України XXI століття.

Наступний сюжет також є надзвичайно цікавим. В ньому йдеться щодо виступу княжної з дому Романових перед українськими полоненими табору Фрайштадт весною 1916 року. В своїй промові російською мовою вона звеличує царя-імператора, говорить про те, що він не забув своїх полонених солдат та піклуючись про них, відправляє їм продовольство (махорку, сало та сухарі). Кілька людей викрикнули: «Ура». На її слова Іван Лазько українською мовою спростував всі її заклики, висказав думку про те, що цар українцям не потрібен, і скоро вони самі його скинуть й побудують власну державу. На його слова кількатисячний натовп заревів: «Ура, ура, ура!» [20, с. 25]. Це унікальне явище, коли представник царської влади завітав до табору військовополонених українців з пропагандою царської влади. Проте, слова княжни не були сприйняті українцями, вони визнавали Лазька, який виступив проти царя й за українську державність.

Далі нам слід розглянути становище табору Раштат (Німеччина). В першу чергу слід сказати про те, що перед просвітниками табору Раштат, Вецляр та Фрайштадт – 3 найбільших таборів військовополонених стояли

одні і ті ж самі проблеми. Першочерговою проблемою було те, що в таборі Раштат, серед 3 тисяч українців в 1915 році, було кількасот російських прапорщиків і офіцерів, які дестабілізували становище в таборі. Одразу ж лунали схожі з фрайштадськими росіянами гасла, про вірність царю та «отечеству». На початку травня 1915 року українських військовополонених разом з поляками, росіянами та євреями («жидами») становило до 3 тисяч осіб, в кінці місяця це число досягло майже 7 тисяч осіб. Більшість з них неохоче йшли на контакт з просвітниками. Попервах мешканці табору в основному мовчали та слухали волонтерів. Як і в Фрайштадті, так і в Раштаті, проблема полягала в проросійських солдатах і офіцерах. Вони розводили чутки, погрожували українцям шибеницею. Через них українці не спілкувалися з волонтерами [24, с. 51-52; 21, с. 81; 22, с. 4]. Та з часом, ситуація змінюється. Підсумовуючи ситуацію розвитку просвітницької діяльності ми можемо визначити наступні етапи:

- 1). Вороже ставлення українських військовополонених до просвітників. Розповсюдження чорносотенцями чуток та погроз щодо розправи над прибічниками соборної України після закінчення Великої Війни.
- 2). Виокремлення маленьких громадських груп, очільники яких не боялися контактувати та співпрацювати з українськими просвітниками.
- 3). Збільшення числа контактів між українцями та волонтерами.
- 4). Фізичні розправи, побої та залякування чорносотенцями українських полонених. Зменшення активності українців.
- 5). З тижнями та місяцями війни все більше активних українців починають взаємодіяти, позитивний розвиток помічає основна маса полонених, зацікавлюється в співпраці та починаються масові навчання.
- 6). Масова (багатотисячна) взаємодія між полоненими українцями та просвітниками, повна загибель проросійської риторики всередині таборів.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що основною причиною збільшення контактів було те, що тижнями ті, хто взаємодіяли з просвітниками, покращували своє матеріальне та моральне становище. І їх

ніяка «царська кара» за це не настигнула. Це бачили інші українські полонені, таким чином вони теж переставали слухати пусті та абсурдні залякування чорносотенців та почали взаємодіяти з волонтерами. Ще важливим фактором було те, що СВУ намагалася не торкатися болючих політичних питань. Вони намагалися створювати курси грамоти, літератури, відкривали музичні класи, театри, хори. Вся ця аполітична політика СВУ призвела до того, що просвітянкам почали довіряти. І коли в них вже була велика частка полонених, вони почали проводити політичну агітацію за незалежну та соборну Україну. Таким чином, їхня стратегія призвела до позитивних результатів [22, с. 5-6; 23, с. 43].

В другій половині серпня в таборі Раштат були впроваджені нові курси. Це було навчання грамоті, курс арифметики та геометрії, курс німецької мови. Хоч розвиток і відбувався, і слухачі були, їх було дуже мало, від 8 до 12 людей на курсі. Більше число учасників було на рефератах (доповідях з дискусіями), кількість слухачів досягала 120 за один сеанс. В основному доповіді та дискусії точилися навколо соціально-економічних та політичних питань, що завжди бентежили людей. Поширювалася книжкова пропаганда. Книжки про українську історію, культуру та літературу ширилися серед полонених. Та й тут російські солдати та офіцери дестабілізували ситуацію. Вони відбирали в українців книги та розкидували їх по землі. Також лунали погрози, що бібліотека буде спалена [24, с. 54; 25, с. 100].

Наступне, на що ми звернемо увагу, буде праця військовополонених українців в таборі Вецляр. А саме збірник театральних п'єс в ім'я українського тенора, артиста Швецької Королівської Придворної Опери – Модеста Менцинського [16]. В роботі згадується все, що стосувалося вечора 6 лютого 1915 року. Полонені вели стенограму театральних виступів, з повними діалогами та діями акторів. Далі в книзі згадуються всі п'єси та художні праці, які ставилися в театрі полонених. В праці вецлярських полонених записані всі твори. Зміст п'єс театального посібника ми можемо спостерігати в Додатку Б.

Далі слід поглянути на видання тих же полонених ведлярського табору, від лютого 1916 року. Так звана «Захальна книжочка» в якій, як і в минулому виданні артиста Менцінського, є збірник віршів та п'єс. Проте, це видання відрізняється своїм наповненням. Якщо в минулому є лише театральні записи п'єс та стенограми виступів, то в «Книжочці» окрім записів щодо віршів є політичні статті щодо тих чи інших цікавих полоненим питань. Таким чином, перша стаття – «Москалі і ми на нинішньому національно політичному розпутті» стосується долі українського етносу в складі Російської Імперії. Автори говорять про складнощі життя пересічного українця в межах етнічних українських земель. Далі говориться про те, що насправді не тільки уряд царських пригноблює український народ, а це робить кожен «великорос» від малого до старого, від низів аж до верхів, кожен з них намагається тиснути на українця, намагається пригнобити його. Знову автори згадують про зраду москалями Переяславської Ради 1654 року, зраду москалями Богдана Хмельницького. Впродовж всієї статті проголошуються проукраїнські гасла, за українську незалежність, соборність, мову та культуру. Після трьох сторінок умовиводів йде записаним перероблений гімн України Чубинського автором Д. Чалим [13, с. 7-10].

Далі в цій «Книжочці» йдуть реферати про те, як починалася війна, записані спогади харків'ян, які потягами їхали воювати. Також є стаття, в якій йде розмірковування про саму сутність Великої Війни, розмірковується про роль звичайного українця, який пішов на фронт захищати царську Росію та свою українську Батьківщину. Далі йдуть статті «Воєнні нариси», в яких йдеться мова від першої особи щодо спогадів щодо початку війни та її проходження. В основному це історії рядових солдат, які в складі своїх полків йшли на фронт, попадали в полон, та об'єднувалися в таборах військовополонених з своїми земляками [13, с. 1-62].

Підсумовуючи розділ щодо військовополонених, можна зробити висновок, що з початком війни, велика кількість українців потрапила в полон, та потрапляла до таборів впродовж всієї війни. Спочатку ці табори

було погано оснащені житлом та матеріальними засобами для існування. Різні етноси жили в загальних бараках. Лише з початком зими 1915 року полонених почали розмежовувати по таборах та бараках за етнічно-територіальним принципом. Лише в одному таборі Фрайштадт (ми маємо точні дані) впродовж війни перебувало більше ніж 30 тисяч полонених українців. Просвітницька діяльність волонтерів СВУ навчала полонених грамоті, створювала для них культурні осередки та заходи. Спочатку полонені українці боялися гніву царської влади та не охоче йшли на контакт, проте з часом, коли страх став меншим, сотні і тисячі українців вступали в проукраїнські таборові організації, та навчалися українській мові та історії. Як казали самі просвітники СВУ, вони займалися створенням з малоросів «справжніх українських патріотів».

Також ми визначили причину того, чому матеріальне забезпечення та становище полонених було вкрай жахливим. Женевська (1906 р.) та Гаазька (1907 р.) Конвенції, підписані країнами-учасниками Першої Світової ще до самої війни, не допомогли в регулюванні становища полонених. Держави обох блоків не розраховували на таку довгу війну та таку велику кількість полонених, бюджет на них виділявся з кишень самих держав, які не могли виділяти великі кошти на забезпечення полонених. Проте, так як німецька та австрійська влада дозволила проводити просвітницьку діяльність організацією СВУ в таборах з полоненими українцями, це покращувало їх моральне становище, вони здобували освіту та політичну позицію. Також волонтери допомагали полоненим матеріально. УНР мусить дякувати СВУ за те, що з закінченням війни до лав солдат та громадських організацій ступили колишні військовополонені, які навчалися грамоті саме просвітниками СВУ.

РОЗДІЛ 3 МЕМОРІАЛЬНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ ЩОДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ

3.1 Досвід увічнення жертв Першої світової війни у Франції, Великої Британії, Німеччини

Питання меморіальної політики в наш час є одним із першочергових в історичній науці. Завдяки Франції, Великобританії та Німеччині ми маємо цілий ряд прикладів того, як в різні хронологічні періоди і кризи можна задіяти такий аспект соціально-політичного життя населення як меморіальна політика. Впродовж XX та початку XXI століття Перша Світова війна займає особливе місце в ряді перелічених вище країн. Меморіальна політика країн Західної Європи має свої особливості в кожному випадку. Для Німеччини, зрозуміло, це ганебна поразка, і пам'ять про війну в меморіалах це в основному скорбота по даремно померлим воїнам. Позиція Франції – жертва війни, меморіали та пам'ятники цієї держави в основному висвітлюють жертву французького народу в лиці сотень тисяч померлих громадян. Характерна особливість політики Великобританії – звеличення жертви померлих воїнів, імперська позиція щодо Великої Війни. Меморіальна політика Великобританії відбивається в її політичних поглядах першої половини XX ст. Це сильна імперіалістична держава, яка не поступається та не віддає свого. Проте, варто розуміти, що з зміною внутрішньополітичного становища цих держав впродовж XX століття, змінюється і їхні погляди на Першу Світову [35, с. 7-8]. Варто виділити такі віхи меморіальної політики щодо Великої Війни:

- 1) 1914-1918 рр. – воєнна доба.
- 2) міжвоєнні 1920-ті – 1930-ті рр. (збудовано найбільше меморіалів).
- 3) 1960-ті рр. – пов'язано з 50-літтям війни.
- 4) 1970-ті – 1980-ті рр. – спад зацікавленості.
- 5) 1990-ті рр. – збільшення наукової та публічної зацікавленості, пов'язаної з смертю ветеранів.

б) 2000-ні рр. – зростання інтересу до Першої Світової у зв'язку із 100-літтям події.

Таким чином, до хронологічної таблиці варто додати те, що дані етапи також залежать від тієї внутрішньополітичної ситуації, яка складалася всередині держав Західної Європи.

Якщо розмежовувати рівні меморіальної політики за рівнями, то ми можемо виділити їх так:

1). Локальний рівень (сімейний) – найнижчий рівень, на якому вшанування пам'яті здійснюється одною або кількома людьми (або невеликою групою людей) на честь одного (або кількох) родичів, які брали участь в тій чи іншій історичній події.

2) Місцевий (або муніципальний) – середній рівень, вшанування пам'яті здійснюється групою приватних осіб, громадською організацією або місцевою владою (наприклад невеличкі провінційні міста) на честь земляків, які брали участь в тій чи іншій історичній події.

3) Національний рівень – найвищий рівень, вшанування пам'яті здійснюється великими громадськими організаціями, важливими політичними персонами або від імені обласної або столичної влади на честь цілої нації, яка брала участь в тій чи іншій історичній події.

Таким чином, Франція в меморіальній політиці майже в усіх її проявах опирається саме на національний рівень вшанування пам'яті. Більшість померлих французьких солдат загинуло на величезних полях битв, на яких і встановлюються масові меморіали та пам'ятники національного рівня. Такі як: Верденський меморіал (Mémorial de Verdun), Дуомонська кістниця (L'Ossuaire de Douaumont), Меморіал Нотр-Дам-де-Лорет (Mémorial de Notre-Dame-de-Lorette) [40].

Ціль меморіальної політики Франції – показати величність жертви, яку здійснив страждаючий французький народ в Великій війні. Окрім почесної меморіальної політики всередині держави, Франція до того ж займає важливе місце в Європейській та світовій політиці щодо Першої Світової. Францію

величають героєм війни, до того ж, найвеличнішим. В Франції проводяться всі найважливіші ритуали по вшануванню пам'яті Першої Світової, основні політичні персони країн Західної та Центральної Європи вирушають в ці дні до Франції. Велика кількість меморіалів була побудована в Франції в міжвоєнний період (20-ті, 30-ті роки XX ст.) [43]. Цьому сприяли такі фактори:

- 1). Колосальні людські втрати, які наклали психологічний відбиток на французький народ (5 млн осіб брали участь в бойових діях).
- 2). Зростає активність ветеранів в міжвоєнний період. Вони займаються політикою, меморіалами, громадськими організаціями.
- 3). Меморіальна політика закріплюється в бюрократичному апараті – на законодавчому рівні. Це відбувається на національному та місцевому рівнях.
- 4). Основна роль в створенні меморіалів та пам'ятників полягає на муніципалітети. Тобто, дана політика зароджується саме на локальному та місцевому рівні, і з часом переростає в національний.
- 5). Підтримка муніципалітетів та локальних пам'ятників здійснювалася завдяки основній частині населення, яка збирала пожертви для вшанування пам'яті померлим землякам та родичам.

Далі слід навести кілька прикладів меморіальної політики Франції. «Le Préfet au Maire» являється меморіальним пам'ятником місцевого (муніципального) рівня. Фінансуванням даного пам'ятнику займався місцевий муніципалітет. Згадується що комітет на сесії від 15 серпня 1920 р. зобов'язався виплатити суму в 150 тис. франків на побудову меморіалу. Комітет дійшов висновку, що сума має складати 504 683 франків і будуть виплачені додаткові суми [41].

Це найкращий приклад того, якого рівня досягла муніципальна меморіальна політика в міжвоєнний період. Влада спиралася на місцевих скульпторів, архітекторів та волонтерів й допомагала їм фінансово.

Приклад того, як почесно святкувалося відкриття пам'ятника в Адінфері, ми можемо побачити в наступному документі. Меморіал був побудований завдяки пожертвуванням приватних осіб та підприємств. Перед відкриттям пам'ятнику відбулася почесна хода, після чого під час відкриття відбулися виступи генерального радника та префекта міста. На урочистому відкритті була до 3 тисяч осіб [34].

Таким чином, ми можемо зробити висновок щодо меморіальної політики Франції щодо Першої Світової війни. По-перше, позиція держави завжди була жертвенною. Франція, як і інші Західноєвропейські країни пройшла ряд перетворень для становлення того рівня меморіальної політики, який є в ній у наш час.

Великобританія, як і Франція, пройшла крізь ряд багатьох еволюційних перетворень. Проте, є багато важливих відмінностей меморіальної політики Великобританії, Франції та Німеччини. Великобританія особлива тим, що всі солдати та офіцери, які брали участь у війні та загинули – померли на полях битв в Франції та Німеччині (континентальній Європі). Тому, в Великобританії, на національному рівні, немає таких пам'яток, як масові братські поховання, які є на території Франції та Німеччини. Символом національного вшанування на честь померлих в Першій Світовій є кенотаф. Кенотаф являє собою так звану «пусту могилу». Цей ідеальний символічний образ зводиться на честь померлих за межами своєї Батьківщини, в цьому випадку – Великобританії. Тому, цей вид меморіалу є найбільш доречним.

Меморіальна політика Великобританії також має характерні риси реваншистського та мілітарного характеру. Також, цій державі характерні всі рівні меморіального вшанування. Англійці мають найбільшу кількість сайтів, газет, СМІ які висвітлюють пам'ять війни. Держава нівелює низьку кількість фізичних пам'ятників завдяки великій кількості інформаційних інтернет та СМІ платформ, які говорять про Велику Війну. Щодо кількості, то Об'єднане Королівство нараховує близько 180 пам'яток національної важливості, та сотні і тисячі місцевого та індивідуального походження. «War Memorials

Trust» - це благодійна організація, що зберігає та доглядає більш ніж 100 000 меморіалів війни, що розташовані по всій території Великобританії. Загальна ж кількість воєнних меморіалів на честь кількох останніх століть складає більші ніж 80 000 [38, с. 5-8].

Один із найголовніших меморіалів в Великій Британії є кенотаф в Уайтхоллі розроблений Едвіном Лютенсом. Див. Додаток В. Рис 1. . 3 грудня 1919 року, з моменту встановлення постійного меморіалу він став місцем збору шани померлим кожного року, його можна спостерігати на (Додаток А, рис.4). Відкриття кінцевого результату пам'ятника відбулося в 11 годин дня 11 жовтня 1920 року. На інаугурації був присутній король, архієпископ Кентерберійський. За три наступні дні Кенотаф відвідали близько 400 000 людей.

Наступний меморіал був споруджений в Укссексі, Little Waltham. Це гранітний військовий меморіал складається з гранітної кам'яної основи та цоколю, прикрашений кельтським хрестом. В 1919 р. був сформований комітет місцевих жителів для збору коштів на фінансування меморіалу та меморіального залу (в Брук-Холл). В листі від 1928 р. від власника землі В. Кампена про те, що він дарує частину землі Парафіяльній раді. Після Другої Світової на меморіал були нанесені ще 7 місцевих імен, які померли в конфлікті. Напис на пам'ятнику: «Пам`яті цих людей / Хто потрапив в Велику війну 1914-1919 рр.» / Імена / «Пам`яті чоловіків / і жінок цього приходу / котрі віддали свої життя / Війна 1939-1945 років / (Імена)». В 2016 р. War Memorials Trust представив грант в розмірі 270 фунтів стерлінгів для проведення реконструкції меморіалу. Пам`ятник був очищений та добудований [44].

Цікавим меморіалом являється пам'ятник в Страффордширі в містечку Бертон-он-Трент(Burton on Trent). Все що нам відомо це те, що він був розроблений Генрі Чарльзом Фером, відкритий 2 серпня 1922 р. графом Дартмутом. На вершині скульптури зображена фігура ангела з лавровим вінком в одній руці і перевернутим мечем в іншій. Під нею на кам'яному

стовпі знаходять дві бронзові таблички, на яких висічені написи та імена. Поруч з ними знаходяться ще дві скульптури – «Святий Георгій» та фігура «Миру та Перемоги» з голубом в руці. В 2000 р. цей меморіал був реконструйований за рахунок 200 фунтів стерлінгів від Фонду військових меморіалів. Хоч фігури миру присутні в ньому, проте варто виділити саме ангела з мечем, та написи, які вирізьблені на бронзових табличках: «Герої Бертону / шанують / безсмертних мерців / ту велику білу / компанію / сяючих душ / які віддали свою юність. / Щоб світ міг/ постаріти. 1914-1919 р.»

«Славної / безсмертної пам'яті / офіцерів, / некомандірованих офіцерів / і людей / Бертона на Тренті, / які служили / у Великій війні / 1914 і 1919 років / в захист / свого короля і країни / і віддав свої життя / за перемогу / честі і свободи / над терором і утиском / їх нетлінних імен / записаних на стінах / ратуші / цього повіту, округу. / В приклад / для тих, / хто прийшов сюди після того».

«Згадують також / тих, хто загинув / в світовій війні / 1939-1945» [45].

Також слід згадати кілька особливих меморіалів, які виділяються на фоні інших. Особливість полягає в тому, що вони створені на місцевому (муніципальному) рівні, але вони присвячені не померлим персонам, землякам чи родичам, а робітникам заводу, які померли в Першій та Другій Світових війнах. Це пам'ятки – бронзові дощечки на честь померлих в обох Світових Війнах одного з заводів країни. Спочатку це були дві бронзові статуї двох окремих приватних кампаній, потім воли злилися в одну новоутворену кампанію [38]. У 2014 р. Фонд War Memorials Trust успішно застосував Nestlé Purina PetCare UK Ltd для переміщення і переоцінки трьох бронзових меморіальних дощок. І War Memorials Trust, і Nestlé Purina PetCare UK Ltd визнали важливість того, щоб ці пам'ятники мають бути виставлені на пам'ять для святкування століття війни [46].

Світова Війна забрала ціле покоління молоді великої кількості держав світу, в тому числі в Великобританії. Проте, ця держава не створювала собі образ жертви, вона створила образ переможця, вона не оплакує своїх воїнів,

а возвеличує їх. Хоч країна втратила мільйон молодих людей, і це горе торкнулося мільйонів сімей, все-таки вони змогли зайняти сильну позицію в меморіальній політиці в усі віхи її розвитку.

Особливість меморіальної політики Німеччини полягає в тому, що це єдина держава, в якій поразка в війні відбилася не просто в великій кількості людей, вона торкнулася кожної особистості. Ті умови, на які пішла Веймарська Республіка підписанням Версальського мирного договору, були ганебними не просто для інститутів влади, а й для кожного окремого взятого німця. Тому не дивно, що реваншистські погляди Гітлера були сприйняті позитивно, та фактично призвели до нового конфлікту світового масштабу. Якщо Перша Світова відбилася в колективній пам'яті Франції та Великобританії, то в німцях вона відбилася лише індивідуально. Кожен з них в міжвоєнний період сприймав цю ганьбу як особисту поразку. Це сталося саме тому, що в міжвоєнний період в Німеччині відбувся перехід від колективної пам'яті, до індивідуальної. Про це ми можемо дізнатися з робіт французького історика П'єра Нори, за концепцією якого колективна пам'ять еволюціонує в індивідуальну [35, с. 10-13]. Себто кожен намагається особисто звернутися до минулого, до історії, віднайти власні сімейні корні, його хвилює своя історія більше, ніж історія нації чи держави.

Загальну кількість меморіалів підрахувати не являється можливим. Різні джерела вказують на кількість пам'ятників від ста тисяч й більше. Це пам'ятники архітектури, скульптури, кладовища, невідомим воїнам, військові пам'ятники полководцям, кайзерам, канцлерам [39, с. 5].

Унікальними меморіалами є пам'ятки німецької сім'ї французького походження - Дофіне (Dorheide). Інформацію про походження цієї сім'ї ми знайшли в родовій праці іншої родини, яка являється їхніми родичами – Віртманів [37]. Сама сім'я ідентифікує себе як французів, які з давніх-давен проживають на території Німеччини. Це важливо тому, що в результаті ворожнечі між Францією та Німеччиною ми можемо спостерігати ставлення цієї сім'ї до тих чи інших подій війни. Сімейне об'єднання Дофіне відрховує

свій початок життя в Німеччині в парафіяльній церкві Іссельхрста (як і рід Віртманів) [36]. В даному документі німецькі солдати згадуються лише як захисники, герої та сини своєї Батьківщини. Лунають слова щодо ворогів, тобто чітко розмежовуються поняття своїх та чужих солдат.

На початку було згадано про родовід даної сім'ї, , так як більшість членів родини померло на Західному Фронті в обох Війнах, воюючи з Францією. Напис на дощечках "За честь і свободу у великій війні" майже унікальний, оскільки це переклад французького терміна для війни 1914-1918 рр.в: "La Grand Guerre". Тобто, рід, який веде своє коріння з Франції, і останні 400 років живе на території Німеччини, при війні з Францією шанує тільки своїх «німецьких» синів, в той же самий час використовуючи гімн французького походження, і висвітлює самих французів як ворогів та кривдників.

У міжвоєнний період у Німеччині військово-меморіальний рух веймарського періоду не був суто республіканським. Він був підхоплений широкими шарами суспільства, які критично ставилися до Республіки з її «ганебною» Конституцією, ніхто не хотів миритися з поразкою в Світовій Війні. Сама ж Веймарська Республіка не мала своїх політичних меморіалів, а які мала, були знищені в 1933 та 1945 рр. В повоєнний період набуває оберту вшанування пам'яті Другої Світової війни додаванням до меморіалів Першої Світової нових надписів, не знищуючи первинного контексту. Складність встановлення пам'яток в міжвоєнний період для німців полягала в тому, що всі грошові витрати які налічували вище 30 тис. франків підлягали особливому податку, починаючи з 1926 р. Не дивлячись на це, місцеві комуни та общини проводять збір коштів за розбудовують меморіали за власний рахунок. Це, наприклад, спортивні клуби, які збудували кенотаф на честь померлих членів гімнастичного клубу Лебаха (Lebach) [42].

Німеччина впродовж всіх періодів пам'яті намагається закритися від геополітичного тиску на політику пам'яті, вшановувати своїх героїв в межах закритих громадських груп. Зараз, в XXI ст.. більшість меморіалів у

Німеччині виступають історичними місцями «навчання» школярів та молодих студентів. Більше 100 тис. меморіалів використовуються з практичної точки зору, а збудовані були з ініціативи не найвищих органів, а місцевого самоврядування в лиці комун та общин.

Меморіальна політика, яка здійснюється Німеччиною впродовж всього XX та початку XXI ст. чудово показує як держава може впроваджувати розбудову пам'яток та розповсюдження інформації щодо них. Ця політика здійснюється на всіх рівнях, від загальнонаціонального до місцевого та навіть сімейного(як і було показано на прикладах державних, місцевих, та сімейних проявах впровадження меморіалів). Вона здійснюється в надзвичайно важких умовах економічної кризи, Світових Війн та геноциду власного народу.

Таким чином, ми в загальному описали та охарактеризували основні пам'ятки щодо Першої Світової в Західній Європі, які є обличчям Франції, Великої Британії та Німеччини. Було проаналізовано механізм, завдяки якому здійснюється меморіальна політика на всіх рівнях, представлені ці рівні та наведені їх приклади.

3.2 Вшанування полеглих у світовій війні в період Української національної революції

Якщо Західноєвропейські країни в проведенні своєї політики схиляються на ту чи іншу ідеологію, завдяки якій вони займають сильну позицію, а їхні нації добре пам'ятають Першу Світову, то з Україною ці питання набувають зовсім іншого характеру. В індивідуальній та колективній пам'яті українців пам'ять про Першу Світову не збереглася як така. В першу чергу, це пов'язано з кількома сотнями років русифікації Російської Імперії українських етнічних земель, і сама риса української ідентичності відсутня в період війни як така. Пам'ять про саму Велику Війну після революційних

подій, жахів 20-х та 30-х років повністю стерлася під тиском цих багаторічних катаклізмів. Це й не дивно, тому, що це була не українська війна, українці по обидві сторони фронту менше за інших хотіли брати участь в братовбивчій війні, яка була нав'язана імперською владою Росії та Австро-Угорщини (саме в складі цих держав воювали українці). Навіть німецькі дослідники вказують на те, що пам'ять про Першу Світову в країнах Східної та Центральної Європи просто не збереглася в свідомості їх громадян [35, с. 15-16].

На прикладі Німеччини ми можемо спостерігати як в міжвоєнний період, епоху розрухи, революції та створенні нових політичних груп, меморіальний механізм створює легендарний образ програної війни, реваншизм з'являється задовго до приходу до влади радикальних сегментів. Меншим прикладом для нас виступають Велика Британія та Франція, так як нації цих сформованих держав вже були сталими та закарбованими впродовж десятиліть минулого століття. Хоч XIX ст. і стало каталізатором поштовху Світової Війни, що в свою чергу стало штовхнуло й інші нації до побудови самосвідомості, воно для України XX ст. є нічим, в тому сенсі що УНР порівняно з Західними державами було новонародженим малям, яке намагалося вижити доки підлітки гралися в Світову Війну за розподіл світу. Проте, контекст рівня розвитку країн Західної Європи корисний для нас, України часів незалежності.

Зараз у нас не вибудована та система, яка існувала в перелічених країнах сто років тому, і це, на нашу думку, є найбільш корисний фактор, який дозволить використати цю історичну інформацію для розбудови вже українського механізму. Саме в меморіальній політиці. Порівнюючи героїзовану пам'ять про Другу Світову війну, ОУН та УПА, Перша Світова навіть не просто не стоїть поруч з ними, її взагалі не існує. А вона, на нашу думку, і як в приклад з Західної Європи, має попереду всіх нести прапор української пам'яті на честь померлих. В Західній Європі прослідковуються такі тенденції в усі періоди XX ст. та початку XXI, пам'ять про Першу

Світову стоїть на першому місці, ця війна уособлює не просто якийсь героїзм та відвагу, вона є всім тим, до чого кожна нація не штучно, а природньо, на рівні колективної свідомості готувалася багато десятиліть. Друга Велика Війна повністю штучна, з штучних ідеологій, імперій, утопій про захоплення світу. Як і пам'ять про неї.

В міжвоєнний та післявоєнний період радянська влада на території України нав'язувала власну меморіальну політику з центру. З 1918 року Ленін починає створювати комуністичний культ, про це говорять накази створення пам'ятників на честь вождів соціалізму. А саме декрет від 12 квітня 1918 року «О памятниках Республики» [6]. В ньому сказано про знесення пам'ятників царського режиму, проголошення проведення конкурсів для відбору ескізів пам'ятників, які будуть створені на честь соціалістичної революції.

Період національно-визвольних змагань характеризується відродженням національної пам'яті, як частини відродження української нації в цілому. Всі ці здобутки розбилися об нищівну скелю радянської влади, яка з приходом в Україну, призупинила всі процеси, які були запущені не тільки в пам'яткоохоронному напрямі, а й в цілому націотворення українського народу [7, с. 38-39]. Так захлиснулося «українське» вшанування пам'яті щодо Першої Світової війни. Впродовж кількох десятиліть після закінчення війни, радянська влада будувала пам'ятники на території України на честь «російських» воїнів Великої війни.

Після розпаду СРСР, з 1991 р. політика пам'яті незалежної України переживає певне відродження. Православним храмам повертаються їх церкви, збудовані на честь Першої Світової [8, с. 155]. Запускається процес виділення грантів для побудови меморіалів на честь загиблих українців в цілому за ХХ ст., та окремо щодо Першої Світової.

У 2004 р. в ВНЗ по свій Україні відбулися заходи з вшанування пам'яті щодо 90-річчя Першої Світової. Інститут Історії України НАН України організував Всеукраїнський круглий стіл на тему Першої Світової. У квітні

2011 р. в рамках міжнародного круглого столу «Меморіали Першої світової війни: спільна історія, спільна пам'ять», в якому взяли участь і українські делегати, було прийнято рішення про створення Східноєвропейського співтовариства, яке буде займатися збереженням пам'яті про Першу Світову [9, с.375].

Політика держав Західної Європи впродовж останніх ста років для України є яскравим прикладом меморіального вшанування.

Таким чином, ми в загальному окреслили меморіальну політику щодо Західної Європи, та України. Під час самої війни, в міжвоєнний період, в другій половині XX ст., й на початку XXI. В Західній Європі чітко прослідковуються етапи, сплески зацікавленості щодо Першої Світової, проведення політики пам'яті в більший масштабах.

Тому не дивно, що єдина, сильна держава, наприклад Англія, відстоює свої права на геополітичній арені Європи та світу, в тому числі й щодо першості в галузі меморіальної пам'яті. Впродовж XX ст. вона лише посилювала свої позиції, адже в її історії немає 70-річних «дір» радянзації. Сюди ж можна віднести Францію та Німеччину. Хоч остання й пережила Другу Світову, в результаті якої більшість пам'ятників було фізично знищено, поділ та воз'єднання, ніколи не забувала своїх героїв Першої Великої війни, шанувала їх внесок при будь-якій владі та ідеології.

Щодо меморіальної політики на честь Великої Війни в контексті України, то нам слід використати інструментарій, який ми можемо запозичити та підлаштувати, доповнити, під українські реалії. Це як створення асоціацій на честь ветеранів, померлих, суспільних та благодійних асоціацій, які за підтримки влади змогли би проводити не просто аматорське встановлення чи реставрування меморіалів, а на місцевому та національному рівні відкривати пам'ятники, проводити наради та ходи на честь померлих в Першій Світовій війни.

ВИСНОВКИ

Дослідження літератури та джерел з заявлених проблем дозволяє нам зробити ряд наступних висновків. По-перше, стан українського соціуму в часи Першої Світової війни на території етнічних українських земель на пряму пов'язане з станом на фронті та економічною ситуацією всередині держави. Велика Війна призвела до колосальних змін в соціально-економічному житті населення українських земель, були введені певні заборони та обов'язки для населення. З початком війни населення царської Росії сприйняло війну романтизовано, в перші місяці бойових дій мобілізація в ряди війська була ділом честі, з затягненням війни більше людей намагалися шукати юридичні способи для відхилення від мобілізації. Змінилося соціальне положення жінки, яка взяла на себе в повній мірі економічне забезпечення держави. Змінився економічний стан в середині держави, система продовольчого забезпечення та логістична система не працювали в тій мірі, яка б дозволила забезпечити населення та фронт.

Проблема вивчення питання військовополонених полягає в тому, що більшість таборів, в яких були українські військовополонені (за етнічним та територіальним принципом) не були висвітлені українськими волонтерами. Лише в кількох таборах діяла просвітня організація Союз визволення України. Ми окреслили положення військовополонених, та прийшли до висновку, що їхнє положення не було настільки чудовим, яким воно зображувалося просвітниками СВУ. Ряд джерел, які висвітлені в роботі (зі слів військовополонених, які згадувалися в спогадах деяких волонтерів) доводить минулу думку.

Меморіальна політика країн Західної Європи допомагає нам зрозуміти, які були задіяні теоретичні та практичні методи в створенні нових меморіалів та пам'ятників. Ми окреслили хронологічні періоди, в які ці методи були задіяні. Було згадано щодо еволюції меморіальної пам'яті згідно досліджень французького історика П'єра Нора: еволюція від колективної пам'яті тих чи інших історичних подій, до індивідуальної. Можна зробити висновок, що

незалежна Україна зараз знаходиться в перехідному етапі еволюції від колективного до індивідуального рівня пам'яті. Також завдяки практикам західноєвропейських країн, та порівнянням їх з українським досвідом, допомагає нам досягти **мету** даного дипломного дослідження, а саме окреслення меморіальних практик, адаптованих їх на український манер:

- Створення меморіалів та пам'ятників в усі хронологічні рамки на себе брали в основному місцеві муніципалітети, які були фінансовані бюджетом (та благодійними організаціями). Тобто, завдання полягає саме в зверненні уваги на необхідність виділення бюджетних та приватних фінансів на створення місцевих меморіалів.

- На національному рівні меморіальної пам'яті пам'ятники в основному створювалися в конкретні ювілеї щодо Першої Світової війни, така ж сама тенденція щодо висвітлення проблеми науковцями. Проблема національного рівня в тому, що меморіальна політика в цьому разі залежить саме від державних інститутів влади та конкретних, крапкових напрямів створення та забезпечення пам'ятників.

- Найголовнішим аспектом розвитку меморіальної політики на всіх рівнях є міжнародна співпраця та симбіоз з державами Європи. Головуючою державою, яка займається увічненням Першої Світової війни являється Франція. Меморіальна політика міжнародного рівня полягає саме в співпраці з цією та рядом інших європейських держав, задля збільшення важливості питання щодо вшанування Великої Війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56-70.
2. Вільшанська О.Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2014. Вип. 23. С. 152-162.
3. Всероссийский земский союз. Главный комитет. Списки мест водворения военнопленных в Германии и Австро-Венгрии / Всерос. земск. союз. Гл. ком. Москва, 1916. 50 с. URL: <https://www.prilib.ru/item/37093235>.
4. Гук М. С. Жінки України в Першій світовій війні у сучасних вітчизняних дисертаційних дослідженнях // *Часопис української історії*. - 2019. Вип. 39. С. 104-113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ChasUkr_2019_39_15
5. Гук М. С. Діяльність сестер милосердя у Першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біографістика*. 2019. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_1_4
6. Декреты Советской власти. Том II. 17 марта – 10 июля 1918 г. Москва: Гос. издат-во политической литературы, 1959. 698 с.
7. Денисенко О. А. Громадські ініціативи з охорони пам'яток історії та культури в Українській Державі 1918 р. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2014. Т. 156. С. 36-42.
8. Денисенко Г. Збереження пам'яток воєнної історії в Україні і за кордоном в 20-ті роки XX ст. *Краєзнавство*. 2008. № 1-4. С. 153-166.
9. Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина про Першу світову війну у формуванні історичної пам'яті в сучасній Україні. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2015. Вип. 20. С. 372-381. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2015_20_34
10. Джумига Є. Ю. Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Записки історичного факультету*. 2011. Вип. 22. С. 96 - 106.

11. Джумига Є. Ю. Продовольче становище в Одесі протягом Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Записки історичного факультету*. 2013. Вип. 23. С. 102 - 120. URL:: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2013_23_10

12. Женевская (1906 г.) и Гагская (1907 г.) конвенции. Петроград: Типография Морского министерства, 1914. 16 с. URL: <https://www.prilib.ru/item/699516>

13. Захальна книжочка. Видали полонені українці табору Вецляр Друкарня Союзу Визволення України. Вецляр, 1916. 62 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23196/file.pdf>

14. Качмар Л. Роль просвіти і театру в житті українських військовополонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1915–1918). *Вісник Львівського унів-ту. Серія Мистецтво*. 2008. Вип. 8. С. 133-138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mistec_2008_8_16

15. Купченко В. П., Серга Ж. І. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва). *Архіви України*. 2014. № 4-5. С. 24-34. URL:: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_4-5_3

16. Модестови Менцінському – Полонені Українці Вецлярського табору. Вецляр (?), б.р. Вецлярська Бібліотека українських полонеників ч. 2 24 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/mistetstvo/1718-modestovi-mentsinskomu-poloneni-ukrayintsi-vetslyarskogo-taboru/>

17. Молчанов В.Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2014. Вип. 23. С. 92-102.

18. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 19. Львів, 2010. С. 559–571.

19. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 344 с.
20. Союз визволення України. 1914–1918. Відень. Нью-Йорк: Вид-во "Червона калина", 1979. 198 с.
21. Срібняк І.В. Новітня «Запорізька Січ» на чужині (творення парамілітарних структур в українському таборі Раштат, 1916 р.). *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2017. № 1 (17) (січень – березень). Т. 1. С. 80–85.
22. Срібняк І. Створення та діяльність Комітету Культурної допомоги українцям у Німеччині у таборі Раштат (друга половина 1918 р.). *Київські історичні студії. Науковий журнал*. 2017. № 1(4). С. 3–8.
23. Срібняк І.В. «Що ви нам про книжки і науку? Ви нам хліба вистарайтеся...» (українська «пропаганда» в таборі Фрайштадт, Австро-Угорщина у кінці 1914 – на початку 1915 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2017. Т. 1 (№2(18)). С. 39-44.
24. Терлецький О. Українці в Німеччині 1915-1918 Т. 1 Історія української громади в Раштаті. Ляйпціг, 1919. "Українська Накладня" 429 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20690/file.pdf>
<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20690/file.pdf>
25. Терлецький О. Як полонені Українці у вєцлярському таборі привітали революцію в 1917. році? *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1932. С. 6-8.
26. Чорний Д. М. Велике місто в роки Першої світової війни: повсякденне життя Харкова і харків'ян. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 20. С. 54-59.
27. 1914 р., липня 18. – Опреділення Правлячого Сенату з текстом указу імператора Миколи II про оголошення воєнного стану та мобілізацію

військовозобов'язаних. Ф. 442, оп. 864, спр. 279, арк. 3–4. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php

28. 1914 р., серпня 21. – Відношення начальника санітарної частини армій Південно-Західного фронту київському, волинському і подільському генерал-губернаторові про передачу у розпорядження Червоного Хреста приміщень Київського політехнічного інституту для влаштування там шпиталів. Ф. 442, оп. 864, спр. 292, арк. 1. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php

29. 1914 р., серпня 25. – Відношення головного начальника Київського військового округу київському, подільському і волинському генерал-губернаторові про необхідність переобладнати під шпиталі приміщення Києво-Михайлівського монастиря, 4-ї київської гімназії, Гоголівського міського училища. Ф. 442, оп. 864, спр. 292, арк. 16. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php

30. [1914 р.] – Список шпиталів, лазаретів та патронатів Червоного Хреста, розташованих у м. Києві. Ф. 719, оп. 1, спр. 2070, арк. 12 і зв. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php

31. 1916 р., квітня 1. – Наказ по Київському військовому округу про затвердження правил використання військовополонених для робіт на приватних промислових підприємствах. Ф. 692, оп. 62, спр. 188, арк. 18 і зв. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php

32. 1916 р., квітня 1. – Правила використання військовополонених для робіт на приватних промислових підприємствах. Ф. 692, оп. 62, спр. 188, арк. 19-20. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php

33. 1917 р., березня 30. – Телеграма головного начальника Київського військового округу комендантові м. Києва, окружним управлінням та військовим частинам про необхідність регулювання хлібних запасів і введення карткової системи. Ф. 315, оп. 2, спр. 734, арк. 64–65. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php

34. AM Adinfer -1D1 - compte rendu conservé dans le registre des délibérations du Conseil Municipal URL: <http://www.memorialgenweb.org/memorial3/html/fr/resultcommune.php?insee=62009&dpt=62&idsource=28323&table=bp05>

35. Barbara Korte (Hrsg.): Der erste Weltkrieg in der populären Erinnerungskultur. Essen: Klartext, 2008. S. 7-24.

36. Berichte über die Enthüllung von Gedenktafeln für die gefallenen Angehörigen des Familienverbands Dopheide in der Pfarrkirche zu Isselhorst und das Gedenken anlässlich weiterer Familientage 1931-1947. URL: https://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/finde/langDatensatz.php?urlID=5028&url_tabelle=tab_quelle

37. Die Familiengeschichte der Familie Viertmann Verfasst von Hermann Roggenkamp im Jahre 1989 URL: <http://www.viertmann.de/FamGeschichteOrig.htm>

38. Greenberg, Allan (March 1989). "Lutyens' Cenotaph". *Journal of the Society of Architectural Historians*. Oakland, California: University of California Press. 48 (1). P. 5–23.

39. Kriegsdenkmäler als Lernorte friedenspädagogischer Arbeit Duisburg 2012. S.25.

40. Le mémorial de Verdun : « le mémorial des combattants » Dans *Guerres mondiales et conflits contemporains* 2009/3 (n° 235). URL: <https://www.cairn.info/revue-guerres-mondiales-et-conflits-contemporains-2009-3-page-13.htm>

41. Le Journal d'Armentières, 12-04-1925, Source : Armentières-2O-17/259-1925-1928. URL: <https://monumentsmorts.univ-lille.fr/monument/29/armentieres-place/>

42. Rüdiger Fries / Richter, Marc-Oliver/Kell, Eva (Hg.): Orte des Gedenkens – der Erste Weltkrieg im Saarraum. Eine Handreichung für

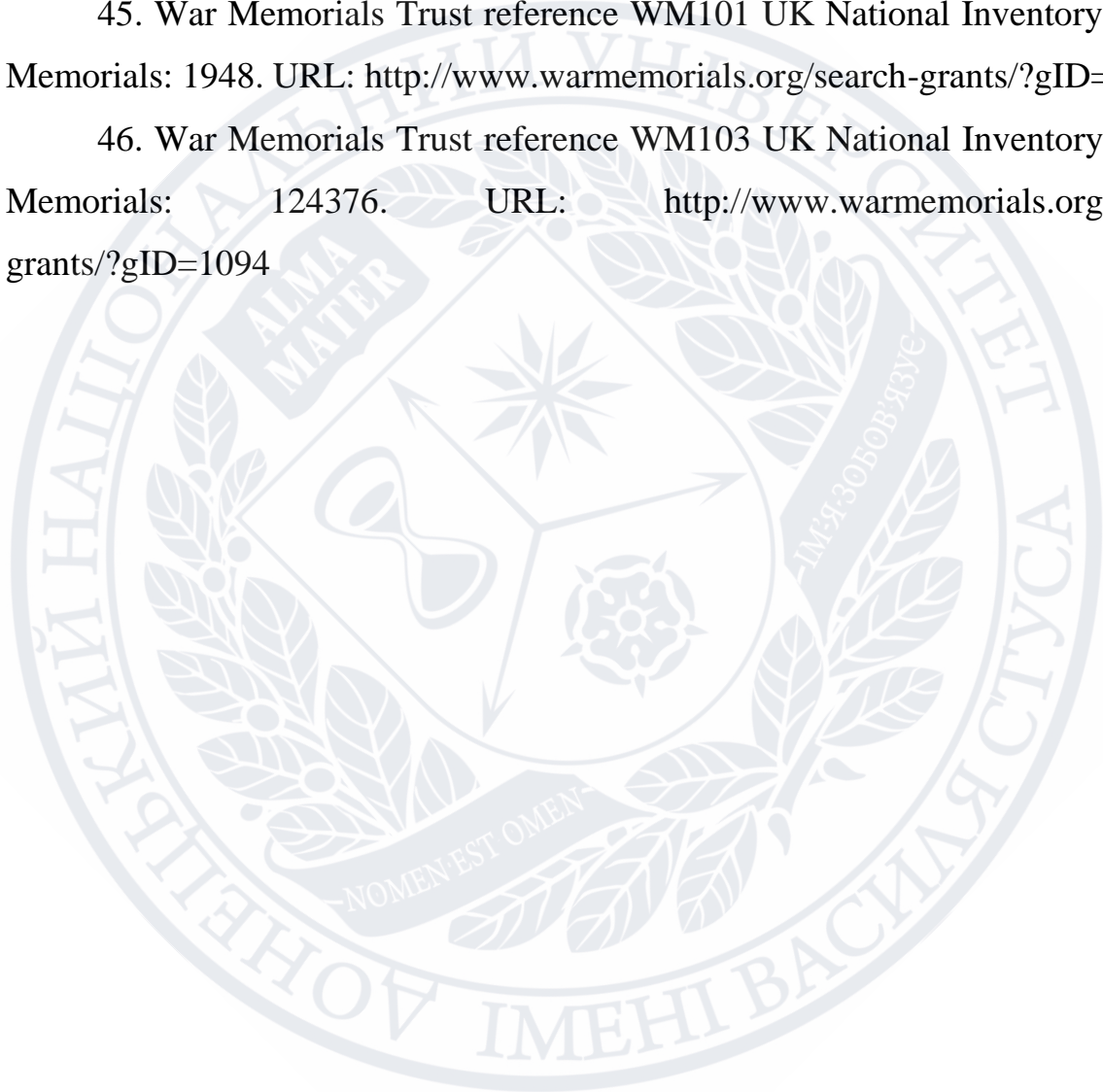
Lehrerinnen und Lehrer. Saarbrücken 2015. URL:
https://www.saarland.de/dokumente/thema_bildung/OrteDesGedenkens_2015.pdf

43. Smith Audoin-Rouzeau and Becker, 166 p.

44. War Memorials Trust reference WM10050 UK National Inventory of War Memorials: 22319. URL: <http://www.warmemorials.org/search-grants/?gID=1403>

45. War Memorials Trust reference WM101 UK National Inventory of War Memorials: 1948. URL: <http://www.warmemorials.org/search-grants/?gID=385>

46. War Memorials Trust reference WM103 UK National Inventory of War Memorials: 124376. URL: <http://www.warmemorials.org/search-grants/?gID=1094>

ДОДАТКИ

**Додаток А. Ціни на товари першої необхідності в Києві в серпні
1914 р. та в жовтні 1916 р.**

Назва продукту	Одиниця виміру ваги/кількості	Ціна в серпні 1914 р. (руб.)	Ціна в жовтні 1916 р. (руб.)	Інфляція у %
яловичина	фунт	0,18	0,60	233
сало	фунт	0,30	1,40	366
курка	штука	0,50–0,60	2,50–3,50	400–483
молоко	склянка	0,03	0,07	133
сир	фунт	0,10	0,45	350
масло вершкове	фунт	0,42	1,00	138
яйця курячі	10 штук	0,30	0,85	183
хліб чорний	фунт	0,03–0,045	0,06–0,09	100
хліб напівбілий	фунт	0,05–0,07	0,11–0,18	120–157
сіль	фунт	0,015	0,05	233
рис	фунт	0,12	0,32	167
картопля	пуд	0,40	1,50	275
кавун	штука	0,15–0,25	1,00	300–567
олія	фунт	0,16	0,60	275
мило сире	фунт	0,10–0,11	0,48–0,55	380–400

**Додаток Б. Зміст театральної праці Модеста Менцинського,
військовополонених українців Вецлярського табору**

— 24 —

З М І С Т:

	Стор.
Минеть ся ніч	4
Стріча (Горобець)	5
Пісня пташки (М. Клименко)	7
Програма концерту (Факсиміле афіші)	9
З програма М. Менцинського:	
I. Гетьмани Гетьмани!	10
II. Менї однаково	11
III. Як почувеш.	12
IV. Фінале	12
Наша пісня в „Народнім домі“ (рецензія)	13
В неволї о волї (А. Б.)	17
Давня пісня (В. Пачовський)	19
До нашої пісні (Лепкий)	22

**Додаток В. Зміст Захальної Книжочки полонених Вещлярського
табору полонених**

З м і с т:

	Стор.
1. Настав вже час...	6
2. Москалі і ми на нинішньому національно-політичному розпутті.	7—11
3. Буря	11—13
4. На війну.	13—15
5. За що ми воювали?	15—17
6. Воєнні нариси.	18—21
7. Царська дяка	21—23
8. Стрілецька могила	23—24
9. Природа і люде	24—26
10. Встріча з союзниками в полоні.	26—28
11. В таборі Українців.	28—29
12. Наша лайка	29—31
13. Посилка.	31—34
14. Подяка.	34—35
15. * * *	35—37
16. В чім сила	37—41
17. На що вчити ся Української мови?	41—44
18. Про культуру.	45—50
19. Інтелігенція взагалі і українська інтелігенція.	50—53
20. Най чий стороні правда?	53—58
21. Де правда?	58—59
22. Дощик	59—60
23. Не діждав ся	61—62

Додаток Г. Зображення меморіалів

Рис. 4. Кенотаф, Уайтхолл, Лондон – The Cenotaph, Whitehall, London

Рис. 2. Дощечки Дофеїдів – Plaketten Dorpheide

Рис. 3. Пам'ятник à la Vème armée française – Гіз –
Monument à la Vème armée française – Guise